

ПЕРЕМОГА НАРОДНОГО ФРОНТУ В ЧІЛІ (1938 р.)

В.Ф. Пахомов

Чілі — одна з країн світу, де напередодні другої світової війни за активною участю Комуністичної партії був створений Народний фронт. У жовтні 1938 р. на президентських виборах він дістав рішучу перемогу над силами внутрішньої реакції та іноземного імперіалізму. Чілі стала першою країною Народного фронту у Латинській Америці.

Незважаючи на те, що проблема Народного фронту в Чілі викликає значний науковий і політичний інтерес, донедавна вона розроблялася слабо. Єдиним джерелом ознайомлення з нею довгий час були матеріали періодичної преси тих років. Найбільш цінні серед них статті Ф. Ласерди, О. Волкова та З. Рабиновича¹. Вони містять багато фактичного матеріалу, а також деякі політичні оцінки та висновки.

Прогалини в науковому висвітленні Народного фронту значною мірою заповнили книги чілійських комуністів². Вони викривають фальсифікаторів історії Компартії Чілі, робітничого руху та Народного фронту.

1967 року з проблеми Народного фронту опубліковано декілька нових праць радянських істориків. Це насамперед праці Ф. О. Гараніна³. У першій з них підбито деякі підсумки історіографії, дана критика буржуазної та соціал-реформістської літератури про Народний фронт в Чілі, в якій можна зустріти багато неправильних тверджень і свідомих перекручень. Автор викриває справжню мету цих ворожих чілійському революційному рухові «досліджень» — позбавити Народний фронт його революційного змісту, затушувати видатну роль Компартії Чілі, виправдати розкольницьку антинародну діяльність правих реформістів з соціалістичної та радикальної партій. Написа-

¹ Ф. Ласерда. Борьба за Народный фронт в Чили. — «Коммунистический Интернационал», 1938, № 6, стор. 78 — 80; Його ж. Создание Народного фронта в Чили. — «Спутник агитатора», 1939, № 4, стор. 36 — 39.

А. Волков. Политическая борьба в Чили. — «Мировое хозяйство и мировая политика», 1940, № 10, стор. 102 — 106. Його ж. Парламентские выборы в Чили. — «Мировое хозяйство и мировая политика», 1941, № 5, стор. 122 — 127;

З. Рабинович. Победа Народного фронта в Чили. — «Мировое хозяйство и мировая политика», 1939, № 2, стор. 114 — 125.

² Путь революционера. Жизнь и деятельность чилийского коммуниста Рикардо Фонсека (1906 — 1949). М., 1955; Э. Лаферте. Жизнь коммуниста. Страницы автобиографии. М., 1961; G. Gonzalez Diaz. La lucha por la Formación del Partido Comunista de Chile, Santiago de Chile, 1958; I. Vega Diaz. Anos de lucha. Epopeyas y herrollas del Pueblo. Santiago de Chile, 1962.

³ Ф. А. Гаранин. Историография Народного фронта в Чили. — «Новая и новейшая история», 1967, № 1, стор. 134 — 141; Його ж. Движение Народного фронта (1934 — 1941 гг.). — Очерки истории Чили. М., «Наука», 1967, стор. 318 — 362.

ний Гаранінім розділ у «Нарисах історії Чілі» є першою в радянській історичній літературі узагальнюючою роботою про рух Народного фронту, а також діяльність уряду Народного фронту. Вперше дана цілісна картина, викрито слабкі й сильні сторони цього руху, а також показано основні напрямки діяльності уряду (1938—1941 рр.). Серед інших робіт слід назвати статтю О. В. Гуськова¹, яка теж висвітлює рух і частково перемогу Народного фронту на президентських виборах 1938 року.

Отже, наявні статті й книги значною мірою розкривають історію Народного фронту, проте їх не досить для повного й глибокого вивчення проблеми. «Три десятиріччя, що минули з часу утворення Народного фронту в Чілі,— констатує Ф. О. Гаранін,— на жаль, не були плідні з точки зору глибокого і всебічного вивчення цього визначного руху 30-х років»².

У цій статті, крім уже названих робіт, були частково використані рішення VII конгресу Комінтерну, виступи Г. Димитрова з проблеми створення Народного фронту³, документи Компартії Чілі⁴, виступи її керівних діячів⁵, матеріали періодичної преси⁶ та ін.⁷.

Створення та діяльність Народного фронту в Чілі було найуспішнішим здійсненням на практиці політики Народного фронту, проголошеної історичним VII Конгресом Комінтерну. Враховуючи той факт, що монополістична буржуазія, намагаючись зберегти своє панування, стала на шлях ліквідації демок-

¹ А. В. Гуськов. Борьба рабочего класса Чили за единство антиимпериалистических сил в 1934—1939 гг. Создание и победа Народного фронта. — Ученые записки Ивановского пединститута, т. 43, 1967, стор. 63—105.

² Ф. А. Гаранін. Вказ. праця. — «Новая и новейшая история», 1967, № 1, стор. 135.

³ Резолюция VII Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала, М., 1935. Г. Димитров. В борьбе за единый фронт против фашизма и войны. Статьи и речи 1935—1939 гг. М., Госполитиздат, 1939.

⁴ Программа Коммунистической партии Чили. Программные документы коммунистических и рабочих партий стран Америки. М., 1962, стор. 292—330; X съезд Коммунистической партии Чили, М., 1957; XII съезд Коммунистической партии Чили. М., 1963.

⁵ Л. Корвалан. За создание народного правительства, «Коммунист», 1962, № 6, стор. 93—102. Хорхе Монтес. Речь на международной встрече, посвященной 30-летию VII Конгресса Коминтерна (Прага, 21—23 октября 1965 г.), — 30-летие VII Конгресса Коминтерна. Прага, «Мир и социализм», 1966, стор. 122—136.

⁶ «Правда», 1937—1938, 1969; «Коммунистический Интернационал», 1938—1939; «Мировое хозяйство и мировая политика», 1938—1941; „El Frente popular“, 1938—1941; „Principios“, 1939—1941.

⁷ У. Фостер. Очерк политической истории Америки, Изд. 2, М., 1955; Коммунистический Интернационал (Краткий исторический очерк), М., 1969; Б. М. Лейбзон, К. К. Шириня. Поворот в политике Коминтерна, М., 1965; О. Bermudez. El drama político de Chile. Santiago de Chile, 1947; Desarrollo de Chile en la primera mitad del Siglo XX, v. 1. Santiago de Chile, s. a.; L. Galdames. Historia de Chile. Santiago de Chile, 1952; R. Montero. La verdad sobre Ibanes. Buenos Aires, 1953.

ратії, встановлення фашистської диктатури й розв'язання нової світової війни, Конгрес визначив, як головне завдання робітничого класу і всіх прогресивних сил, боротьбу проти фашизму й небезпеки війни. Це завдання вимагало від робітничого класу та комуністичних партій насамперед об'єднання усіх демократичних та антифашистських сил в єдиний Народний фронт¹. До нього слід було залучити на базі єдиного робітничого фронту найширші кола селянства, дрібної міської буржуазії, трудової інтелігенції і т. д., тобто ті елементи, які фашисти намагались перетягти на свій бік, залякуючи їх комуністичною небезпекою.

У колоніальних і залежних країнах, які боролися проти імперіалізму, Народний фронт створювався на більш широкій соціальній базі (від робітників до національної буржуазії) і був, таким чином, єдиним національним антиімперіалістичним фронтом².

Боротьба за Народний фронт, за демократію проти фашизму та війни стала головною ідеєю для більшості комуністичних партій, у тому числі і Компартії Чілі, яка успішно перетворила її в життя протягом 1935—1938 рр. «Створюючи Народний фронт, — відзначає Е. Лаферте, — Комуністична партія поділяла цю ідею з союзниками, які вважали, що шлях Народного фронту був найбільш вірним шляхом до розгрому фашизму і реакції»³.

Відомо, що остаточне організаційне оформлення Народного фронту сталося 19 березня 1936 р., коли була досягнута єдність між основними прогресивними партіями на чолі з Комуністичною⁴. Через декілька місяців, 24—27 грудня 1936 р., на Конгресі професійних спілок була створена Конфедерація трудящих Чілі (КТЧ), куди ввійшли Робітнича федерація Чілі, Профспілкова єдність, Національна конфедерація синдикатів, Асоціація службовців, Союз службовців Чілі та інші організації⁵. Незабаром КТЧ влилась в Народний фронт. Таким чином, Народний фронт був створений у такому складі: Комуністична партія Чілі, Соціалістична партія, що об'єднувала значну частину дрібної буржуазії, інтелігенції та робітників; радикальна партія, найвпливовіша серед дрібної міської та сільської буржуазії, службовців та студентів; дрібнобуржуазна

¹ Резолюція VII Всемирного Конгресса Коммунистического Интернационала, стор. 24—29; Г. Димитров. Избр. произв., т. 1, М., 1957, стор. 402—412; Б. М. Лейбзон, К. К. Шириня. Вказ. праця, стор. 198—213.

² Резолюции VII Всемирного Конгресса Коммунистического Интернационала, стор. 27—29; Коммунистический Интернационал, стор. 410—414; В. М. Лейбзон, К. К. Шириня. Вказ. праця, стор. 214—249.

³ Е. Лаферте. Вказ. праця, стор. 268.

⁴ Ф. А. Гаранни. Вказ. праця. — Очерки истории Чили, стор. 334, 499; Desarrollo de Chile en la primera mitad del Siglo XX, v. 1, p. 94.

⁵ Desarrollo de Chile en la primera mitad del Siglo XX, V. I, p. 94.

демократична партія, яка відмовилась від підтримки уряду Алессандрі, Конфедерація трудящих Чілі. Компартія на той час налічувала 40 тис. членів, а КТЧ—200 тис., тобто 90% організованого пролетаріату¹.

Створення Народного фронту завдало удару силам реакції, але разом з тим активізувало їх. Опорою реакції стали насамперед дві найстаріші партії: консервативна і ліберальна. Їх підтримувала «Національна фаланга», що об'єднувала консервативну та ліберальну молодь, а також прихильники вигнаного з країни Ібаньєса та націонал-соціалістська партія, яку очолював чілійський німець Гонсалес фон Марес. Перша битва між Народним фронтом та реакцією відбулася на виборах Конгресу (вищого законодавчого органу країни) 19 березня 1937 р., тобто через декілька місяців після оформлення Народного фронту. Представники Народного фронту виступили з програмою боротьби проти фашизму, за поліпшення добробуту трудящих, за визволення від засилля іноземного капіталу, за демократію.

У новому складі Конгресу партії Народного фронту дістали 69 депутатських місць і 18 сенаторських. Праві партії мали відповідно 84 і 27 місць². Підсумки виборів і нова розстановка сил Конгресу свідчили про дальше зміцнення Народного фронту. Великий успіх випав на долю Комуністичної партії, якій належало сім місць у палаті депутатів і одно в сенаті. Членами конгресу стали Еліас Лаферте, Контрерас Лабарна та інші видатні діячі партії. Соціалістична партія здобула 17 місць у палаті депутатів і 4 в сенаті, радикальна — відповідно 33 і 12 місць³.

Після виборів до Національного конгресу головною в політичному житті стала підготовка до наступних президентських виборів 1938 року. Реакційні сили, невдоволені результатами парламентських виборів, ще більше активізували боротьбу з Народним фронтом, прагнучи розколоти його. Праві партії консерваторів і лібералів висунули кандидатом на пост президента колишнього міністра фінансів, голову селітряного синдикату реакціонера Густава Росса.

У квітні 1937 року з дозволу президента Алессандрі до Чілі повернувся колишній диктатор Карлос Ібаньєс. Зважаючи на створення в країні Народного фронту, він раптом оголосив себе

¹ А. Волков. Вказ. праця. — «Мировое хозяйство и мировая политика», 1940, № 10, стор. 102.

² «Правда», 5 грудня 1938 р.; А. Волков. Вказ. праця. — «Мировое хозяйство и мировая политика», 1941, № 5, стор. 124; Ф. О. Гаранін називає такі цифри: 65 депутатських місць у партії Народного фронту і 82— у правих партій. (Очерки истории Чили, стор. 336).

³ Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 78; А. В. Гуськов. Вказ. праця, стор. 93; J. Vega Diaz. Op. cit., p. 65.

супротивником реакційних сил і прихильником єдності лівих¹. Комуністична партія викрила розкольніцьку діяльність Ібаньеса. У листопаді 1937 р. вона звернулась з посланням до народних мас, у якому закликала до згуртування і зміцнення Народного фронту.

З ініціативи Комуністичної партії Народний фронт організував грандіозну демонстрацію солідарності з республіканською Іспанією, у якій взяли участь 40 тисяч чоловік². Демонстрація показала зрослому Народного фронту і сприяла його дальшому зміцненню.

Проте розкольніцька діяльність Ібаньеса та його прихильників не припинилась. В протипагу Народному фронту вони створили так званий «Народно-визвольний альянс» під керівництвом колишнього інструктора німецької армії Тобіуса Барроса. Альянс висунув кандидатом на пост президента Карлоса Ібаньеса, якого відразу ж підтримала націонал-соціалістська партія, що фактично стала союзником реакційних сил. Ця напівфашистська організація з кожним днем активізувала свою діяльність. При потуранні уряду Алессандрі фашистська кліка пролізла в державний апарат, армію та пресу³. Безперечно, під тиском фашистських кіл чилійський уряд у січні 1938 р. замовив Німеччині залізничне устаткування на суму понад 10 млн. німецьких марок⁴.

Не все було гаразд і в середині Народного фронту. Компартію вельми тривожила діяльність «Соціалістичного союзу» — дрібнобуржуазного угруповання, що на початку 1938 р. відкололося від соціалістичної партії, де орудували агенти троцькізму та фашизму. Представники троцькістської «п'ятої колони» влаштували провокаційні виступи, відкрито заявляючи, що їх роль у Народному фронті — «висадити його зсередини». Вони використовували апарат і пресу «Соціалістичного союзу»⁵. Бачачи фашистську загрозу, Компартія Чилі не раз зверталась до всіх соціалістів із закликом всемірно зміцнювати єдність комуністів та соціалістів. У березні 1938 р «Соціалістичний союз» виявив бажання вступити до Народного фронту, але 9 квітня керівництвом соціалістичної партії ця пропозиція була відхилена. І тоді «Соціалістичний союз» почав відкриту боротьбу проти всього Народного фронту, загрожуючи створенням другого «фронту лівих»⁶.

¹ Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 80. Ф. А. Гараніні. Вказ. праця. — Очерки истории Чили, стор. 337.

² «Мировое хозяйство и мировая политика», 1938, № 1, стор. 198.

³ «Правда», 5 грудня 1938 р.

⁴ «Мировое хозяйство и мировая политика», 1938, № 2, стор. 195.

⁵ Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 79—80; З. Рабинович. Вказ. праця, стор. 122.

⁶ Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 80.

14 квітня 1938 р. в річницю проголошення Іспанської республіки відкрилась конференція Народного фронту. Як зазначає Е. Лаферте, було обране саме цей день тому, що «виступаючи під прапором боротьби за подання допомоги республіканській Іспанії, Народний фронт зумів завоювати серце народних мас»¹. Під час роботи конференції була проведена кампанія по збору коштів для іспанських інтернаціоналістів, подана термінова матеріальна допомога великій групі дітей, які в середині квітня прибули з Іспанії. Міжнародний Комітет допомоги Іспанії у своєму зверненні високо оцінив внесок чілійців у героїчну боротьбу іспанського народу².

На конференції Народного фронту були присутні делегати від усіх партій³. Значну перевагу на конференції та у створених пізніше виконавчих органах Народного фронту і у Національному конгресі мали представники радикальної та соціалістичної партій. Наприклад, у обох палатах конгресу представників цих партій було більше, ніж інших учасників Народного фронту, в тому числі і Компартії⁴, яка відігравала вирішальну роль у русі⁵, була душею Народного фронту⁶. Керівники Компартії визнають, що соціалістична партія була тоді сильніша від Комуністичної⁷, мала більший вплив на маси.

Основне завдання конференції полягало в тому, щоб обрати кандидата на пост президента країни і ліквідувати, таким чином, розбіжності, що виникали у зв'язку з цим серед учасників Народного фронту. Було висунуто одночасно 4 кандидати: від радикальної партії — Агірре Серда, від соціалістичної — Мармадуке Грове, від демократичної — Хуан Муньос, від Комуністичної — Еліас Лаферте⁸. Це ставило під сумнів перемогу кандидата Народного фронту на виборах. Тому Компартія неодноразово зверталась до всіх учасників конференції із закликом назвати єдиного кандидата.

Після декількох турів голосувань кандидатом став лідер радикальної партії Педро Агірре Серда. Професор Чілійського університету і досвідчений політичний діяч з великим парламентським і міністерським досвідом, він мав велику популяр-

¹ Э. Лаферте. Вказ. праця, стор. 269.

² «El Frente popular», 20—21 de abril 1938.

³ Э. Лаферте. Вказ. праця, стор. 269; Э. Лаферте. Вказ. праця, стор. 78.

⁴ Радикальна та соціалістична партії разом мали 50 місць у палаті депутатів та 16 місць у сенаті. Комуністичній партії належало відповідно тільки 7 та 1 місце.

⁵ J. Vega Diaz. Op. cit., p. 62.

⁶ «Правда», 5 грудня 1938 р.

⁷ Хорхе Монтеc. Вказ. праця, стор. 126.

⁸ Э. Лаферте. Вказ. праця, стор. 269. Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор.

ність у країні¹. «Його книги, — писав Е. Лаферте, — присвячені найзлободеннішим національним проблемам, характеризували його як допитливого політичного діяча, який розумів нашу національну дійсність»². Агірре Серда і Народний фронт в цілому сподівались на успіх, і саме тому комуністи підтримали його кандидатуру. Таким чином, був здійснений лозунг Комуністичної партії: «єдиний кандидат від лівих партій»³. Народний фронт високо оцінив поведінку та лінію комуністів і особливо «чесність і принципову лояльність у захисті лівих сил»⁴.

В кінці квітня 1938 р. відбувся також конвент правих партій. Абсолютною більшістю голосів (1285 із 1319) була підтримана кандидатура Густава Росса, який у протипагу кандидатури Народного фронту був ставлеником чилійської буржуазії і іноземного імперіалізму⁵.

В результаті згоди лівих партій єдність Народного фронту значно зміцніла. Для проведення виборної кампанії і розгортання агітації був створений Виконавчий комітет Народного фронту на чолі з головою соціалістичної партії Мармадуке Грове. У складі Комітету було 7 радикалів, 4 соціалісти, 2 демократи і 2 представники від Комуністичної партії — генеральний секретар Контрерас Лабарна та Еліас Лаферте⁶. Незабаром по всій країні було організовано сотні комітетів, які подавали допомогу Виконкомові у проведенні агітації за Агірре Серда. Кандидат поклявся захищати програму Народного фронту і розпочав передвиборну кампанію. Під час однієї зустрічі з виборцями він говорив: «Прапор Народного фронту, який я маю честь нести, вказує напрямок боротьби усьому континентові. Питання стоїть так: або фашизм зміцніє у Латинській Америці, або ж народ повстане і завоює демократію. Лише демократія приведе нас до дійсної незалежності, за яку боролися наші великі борці-визволителі»⁷.

Згуртування лівих партій викликало серйозний розлад у партіях лібералів, консерваторів та демократів. Цілі організації і навіть відомі діячі цих партій відкрито заявляли про підтримку кандидата Народного фронту і про своє бажання співробітничати з Народним фронтом⁸. Під тиском могутнього народного руху від консервативної партії відкололася «Національ-

¹ «Правда», 27 жовтня 1938 р.; Э. Лаферте. Вказ. праця, стор. 270—271.

² Э. Лаферте. Вказ. праця, стор. 270—271.

³ Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 78.

⁴ Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 79.

⁵ Ф. А. Гаранин. Вказ. праця. — Очерки истории Чили, стор. 339.

⁶ «Правда», 27 жовтня 1938 р.; «Мировое хозяйство и мировая политика», 1941, № 2, стор. 19. Э. Лаферте. Вказ. праця, стор. 271.

⁷ «El Frente popular», 26 de abril, 1938.

⁸ Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 79.

на фаланга», відмовившись голосувати за кандидата реакції Густава Росса¹.

Значним вкладом у справу зміцнення антифашистського руху в країні було проведення в середині квітня 1938 р. VII з'їзду Компартії Чілі (X за старою нумерацією). З'їзд відкрився майже одночасно з конференцією Народного фронту. На ньому були присутні делегати від усіх партій Народного фронту, в тому числі Голова соціалістичної партії та Виконавчого Комітету Народного фронту Мармадуке Грове, Голова партії радикалів доктор Габріель Відела та депутат об'єднаної демократичної партії доктор Мануель Люцерна².

На з'їзді насамперед йшлося про звільнення партій Народного фронту, зокрема Компартії, від пут сектантства, котрі не давали змоги об'єднати в Народному фронті всіх трудящих та демократів, значна частина яких все ще знаходилась осторонь прогресивних сил³. Необхідно було дотримуватись лінії, запропонованої Компартією ще на початку руху Народного фронту. Вона полягала в тому, щоб перетворити Народний фронт в єдиний організм, де було б 98% виходців з народу, з різних його шарів, місцевостей та організацій⁴.

Учасники з'їзду приділили багато уваги питанню про небезпеку фашизму, затаврували шпигунську та шкідницьку діяльність троцькістських агентів фашизму як у міжнародному масштабі, так і в Чілі, де останні намагались розірвати блок антифашистських сил Народного фронту, робили наклепи на партії цього блоку, особливо на Компартію, обвинувачуючи її в тому, що вона начебто діяла «за указкою Москви»⁵.

Відзначивши необхідність єдності Народного фронту, з'їзд підкреслив особливо роль пролетаріату та Комуністичної партії як основної рушійної сили національного визволення народу. Член ЦК Компартії Рікардо Фонсека говорив: «Комуністична партія є хребтом робітничого класу всього народу... його серцем, яке бореться, і головою, яка керує... Без її існування немислиме звільнення Чілі»⁶.

VII з'їзд партії обговорив також питання молодіжного руху в країні, особливо єдності комуністичної та соціалістичної молоді. Під безпосереднім впливом цього з'їзду пройшла робота Національної конференції комсомолу Чілі у квітні 1938 р. Посланці чилійської трудящої молоді висловили гаряче бажання боротися разом з усім блоком прогресивних сил за перемогу

¹ Путь революционера, стор. 79.

² Э. Лаферте. Вказ. праця, стор. 271; Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 79.

³ J. Vega Diaz. Op. cit., p. 61.

⁴ G. Gonzalez Diaz. Op. cit., p. 22.

⁵ „Principios“, diciembre de 1939, № 1, p. 5.

⁶ J. Vega Diaz. Op. cit., p. 62.

на наступних виборах кандидата Народного фронту Агірре Серда, за мир, демократію і прогрес¹.

Новий успіх Народному фронтові принесли муніципальні вибори наприкінці квітня 1938 р. Якщо у 1935 р. об'єднані ліві партії мали серед муніципальних радників 391 члена, то у 1938 р.—526; Компартія у 1938 р. дістала 63 місця, а в 1935 р. не мала жодного; соціалістична — 106, проти 63; радикальна 395, проти 194; демократична — 40, проти 27². Проте все ще існувала небезпека розколу Народного фронту. Уже згадуваний вище «Соціалістичний союз» після квітневої конференції виступив за створення нового «фронту лівих», вважаючи, що конференція була лише першим і недостатнім кроком до єдності лівих³. Одночасно «Соціалістичний союз» в опублікованій декларації закликав голосувати за генерала Ібаньеса⁴. Якщо до конференції Народного фронту вважалося, ніби Ібаньеса висунули проти кандидатури правих сил, то тепер він був відверто протиставлений кандидатові лівих сил.

Комітет Народного фронту запропонував Ібаньесу зняти свою кандидатуру на користь єдиного кандидата лівих Агірре Серди. Це ж саме пропонували йому і більшість провінцій і навіть окремі члени нацистської партії. Сегундо Перес, що вийшов із нацистської партії, у особистому зверненні до Ібаньеса писав, що останній цим самим «прославив би себе і ввійшов в історію»⁵. Ібаньес відмовився, заявивши, що не визнає Народного фронту «справжнім фронтом лівих»⁶. «Незалежні» прихильники Ібаньеса, хоча і розуміли хиткість своїх позицій і не проголошували самостійних виборчих лозунгів, однак всі дії спрямовували на розклад Народного фронту. З допомогою «таємних комітетів» вони зривали виборчу кампанію Агірре Серди, добивались зняття його кандидатури на користь Ібаньеса⁷.

Таким чином, прихильники Ібаньеса допомагали консерваторам та лібералам відстоювати кандидатуру реакціонера Густаво Росса, а сам Ібаньес став однією з центральних фігур, на які робила ставку реакція, готуючи державний переворот⁸.

¹ Путь революционера, стор. 80, 82.

² «Правда», 5 грудня 1938 р. Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 78; А. В. Гуськов. Вказ. праця, стор. 93. Ф. О. Гаранин називає такі цифри: 500 місць у партії Народного фронту і 60 місць у Компартії. — Очерки истории Чили, стор. 339.

³ Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 80; З. Рабинович. Вказ. праця, стор. 121.

⁴ Ф. Ласерда. Вказ. праця, стор. 80; З. Рабинович. Вказ. праця, стор. 121; Ф. А. Гаранин. Вказ. праця. — Очерки истории Чили, стор. 337.

⁵ „El Frente popular“, 17 de agosto 1938.

⁶ «Правда», 5 грудня 1938 р.; З. Рабинович. Вказ. праця, стор. 80.

⁷ R. Monterro. Op. cit., p. 228 — 229.

⁸ O. Bermudez. Op. cit., p. 56.

Реакціонери особливо посилили свою антинародну підривну діяльність перед виборами, які мали відбуватися 25 жовтня 1938 р. «Напередодні перемоги Народного фронту в жовтні 1938 р.,— відзначав на XII з'їзді Компартії Чілі Генеральний секретар ЦК Луїс Корвалан,— реакціонери вдавались до всіляких методів, щоб ввести в оману населення»¹. Давалася взнаки також підривна діяльність агентури гітлерівської Німеччини. Безсумнівно, під її впливом 14 травня 1938 р. уряд Чілі заявив про вихід з Ліги Націй².

Реакційні сили діставали підтримку від великих підприємців та іноземних кампаній, в тому числі від імперіалістів США. На ці кошти організовувались різні провокації. Наприклад, озброєні провокатори 21 травня 1938 р. на засіданні Конгресу побили лівих депутатів, завдавши деяким з них тілесних травм³. Цей випадок реакції викликав засудження і протест демократичних сил.

Під тиском народних мас значна частина «Соціалістичного союзу»⁴ та деякі члени «Народно-визвольного альянсу» відмовились від підтримки Ібаньеса, вирішили голосувати за Агірре Серду⁵.

За кандидата Народного фронту виступили також всі відомі діячі науки і культури Чілі, письменники, художники та інші, в тому числі видатний поет Пабло Неруда. Вони підписали й опублікували спільне звернення. У ньому підкреслювалось, що програма кандидата збігається з програмою Народного фронту і що вона буде означати перш за все битву між демократією і фашизмом⁶.

У серпні 1938 року Агірре Серда здійснив велику передвиборну поїздку по ряду провінцій країни. Скрізь гаряче його зустрічали селяни, робітники, рибакі, вчителі та інші. Вони проводили бурхливі маніфестації, викладали свої вимоги і побажання. Народні маси бачили в ньому єдиного кандидата, спроможного здійснити їх надію⁷.

Активну участь у проведенні перевиборної кампанії брали комуністи і комсомольці. Багато з них, не знаючи втоми і не шкодуючи часу, об'їздили найвіддаленіші кутки провінції, агітуючи за кандидата народу Агірре Серду⁸.

Велике значення для згуртування демократичних сил в Чілі напередодні вирішальної перемоги Народного фронту мав

¹ XII съезд Коммунистической партии Чили, стор. 49.

² «Мировое хозяйство и мировая политика», 1938, № 6, стор. 191.

³ O. Bermudez. Op. cit., p. 55; L. Galdames. Op. cit., p. 575.

⁴ „El Frente popular“, 17 de agosto 1938.

⁵ O. Bermudez. Op. cit., p. 56.

⁶ „El Frente popular“, 17 de agosto 1938.

⁷ „El Frente popular“, 17 de agosto 1938.

⁸ Там же.

Конгрес представників латиноамериканських профспілкових організацій, що відбувся у вересні 1938 року в Мексичі. На цьому Конгресі, в роботі якого брала участь і Конфедерація трудящих Чілі, була створена Конфедерація трудящих Латинської Америки (КТАЛ). Вона закликала до тісного співробітництва всі народи та профспілкові організації світу в ім'я досягнення соціальної справедливості, знищення експлуатації людини людиною, встановлення демократичної системи й досягнення економічної самостійності усіх країн¹. КТАЛ визначила головне завдання латиноамериканського робітничого класу як боротьбу за повну економічну та політичну незалежність латиноамериканських країн, ліквідацію в них напівфеодальних пережитків, за піднесення матеріального й культурного рівня народу.

Вона проголошувала також, що трудящі повинні мати право на асоціацію, страйки, колективні договори, свободу друку² та ін.

Святим обов'язком латиноамериканських народів КТАЛ оголосила непримиренну боротьбу проти фашизму. Відзначаючи це, У. Фостер вказував, що Конфедерація трудящих Латинської Америки була показником величезної сили антифашистського руху в Латинській Америці, який мав величезне історичне значення»³.

Намагаючись за будь-яку ціну відвернути поразку, реакція Чілі спровокувала антиурядовий путч, головними силами якого стали «Народно-визвольний альянс» та націонал-соціалістська партія.

Поруч з ними діяла група троцькістів. 4 вересня 1938 р. «Народно-визвольний альянс» організував так званий «марш перемоги» до Сантьяго за участю прихильників Ібаньеса.

Наступного дня озброєні загони захопили в столиці приміщення університету, робочого страхового банку та деякі інші⁴.

Під тиском Народного фронту уряд Алессандрі був змушений вжити рішучих заходів для придушення заколоту. Ватажків заколоту Гонсалеса фон Марееса та Ібаньеса заарештували. Фашистський путч, підтриманий усіма реакціонерами, не минув безслідно для його організаторів. 24 жовтня 1938 р. в Сантьяго напередодні президентських виборів закінчився судовий процес над ними. Мареес був засуджений на 20 років, а трое його поплічників теж до тривалих строків ув'язнення⁵.

¹ История международного рабочего и национально-освободительного движения. Ч. II, стор. 599.

² Там же, стор. 600.

³ У. Фостер. Вказ. праця., стор. 734.

⁴ «Правда», 7 вересня 1938 р.; 5 грудня 1938 р.; «El Frente popular», 5 de septiembre 1939.

⁵ «Правда», 25 жовтня 1938 р.; «Мировое хозяйство и мировая политика», 1939, №1, стор. 153; «El Frente popular», 5 de septiembre 1939.

Розгром заколоту означав чергову поразку реакції, а отже, був однією з останніх причин, що визначили провал кандидатури Густава Росса на виборах. До моменту виборів президента більшість населення підтримувала Народний фронт. Зазнали поразки спроби реакції, а також правих радикалів і троцькістів перешкодити його перемозі¹. 25 жовтня 1938 р. більшістю голосів (222 700 проти 218 609), поданих за представника реакційних партій, на пост глави держави був обраний кандидат Народного фронту Педро Агірре Серда². Як підкреслювали потім керівники Компартії Чілі, лозунг Народного фронту дістав у країні велику підтримку і привів до створення широкого і могутнього руху насамперед тому, що Комуністична партія послідовно провадила політику єдності³. «Наша партія, — говорив член ЦК Компартії Чілі Хорхе Монтеc, — творчо застосовуючи рішення VII конгресу Комінтерну, добилась єдності демократичних сил, розбила як праві, так і лівацькі тенденції, що виявились в Народному фронті, і привела народ до перемоги 25 жовтня 1938 року»⁴.

Перемога Народного фронту була «серйозним ударом по позиціях чілійської реакції та іноземного імперіалізму⁵, вона перетворювала Чілі в «справжній авангард демократії у країнах Латинської Америки»⁶. Це була перемога демократичних сил всієї Латинської Америки напередодні другої світової війни. Успіхи Компартії і трудящих мас Чілі могли впливати на боротьбу за Народний фронт в інших республіках і сприяли зміцненню солідарності робітничого класу Латинської Америки.

Відзначаючи історичні заслуги Народного фронту, Е. Лаферте вказував, що «він не залишав фашизму в спокої і не допускав дальшого розвитку нацизму в Чілі»⁷. Перемога Народного фронту відкрила також значні можливості для соціально-економічного прогресу в країні. Внаслідок цієї перемоги в Чілі був створений Уряд Народного фронту, який діяв протягом 1938-1941 років. Отже, Чілі стала не тільки першою країною Народного фронту в Латинській Америці, але й першою державою, де до влади прийшов його прогресивний уряд.

¹ Путь революционера, стор. 84.

² «Правда», 27 жовтня 1938 р.

³ G. Gonzalez Diaz. Op. cit., p. 10, 19.

⁴ Хорхе Монтеc. Вказ. праця, стор. 125; Путь революционера, стор. 72.

⁵ Коммунистический Интернационал, стор. 454; Б. М. Лейбзон,

К. К. Шириня. Вказ. праця, стор. 315.

⁶ «Правда», 5 грудня 1938 р.; Путь революционера, стор. 75.

⁷ Э. Лаферте. Вказ. праця, стор. 268.

РОЗРОБКА В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПИТАННЯ ПРО РАДЯНСЬКО-ЮГОСЛАВСЬКІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В. М. Кабачок

В історію назавжди ввійде безсмертний подвиг радянського народу, який, зігравши вирішальну роль у розгромі фашизму під час другої світової війни, допоміг народам Центральної та Південно-Східної Європи звільнитися не тільки від гніту фашистських окупантів, але й від панування реакційного буржуазно-поміщицького блоку в цих державах. Наша країна надала допомогу, зокрема, волелюбним народам Югославії, що мужньою та героїчною боротьбою за свою свободу і незалежність зробили значний внесок в остаточну перемогу над загарбниками.

Історична наука в СРСР досягла вагомих результатів у вивченні історії другої світової війни і руху Опору в країнах Європи, у висвітленні співробітництва і взаємовідносин Радянського Союзу з рядом країн у цей період.

Що ж до радянсько-югославських зв'язків воєнного часу, то ця важлива проблема ще не стала предметом глибокого наукового дослідження наших славістів, хоч певна робота по її вивченню уже виконана радянськими вченими¹.

Уже в роки війни у нас з'явилась література, що містила в собі значну інформацію про боротьбу югославського народу і про ставлення громадськості та уряду СРСР до подій в Югославії².

Питання радянсько-югославських зв'язків воєнних років розглядалися в статтях та брошурах публіцистичного характеру Б. М. Пономарьова³, який послідовно, з марксистських позицій, давав оцінки і з'ясував основні події боротьби з фашизмом. Про економічне і політичне становище Югославії після її окупації, про характер і розмах народно-визвольної боротьби югославського народу, про зв'язок цієї боротьби з Вітчизняною війною

¹ В історіографічному плані окремі аспекти даної теми дещо розглянуті в розділі історіографії у VI томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945». М., 1965, стор. 442—443; див. також: В. И. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961, стор. 10 та статті В. В. Зеленина в ж. «Вопросы истории», 1965, № 9, стор. 25 і Г. М. Белявської та І. Д. Очка, у зб. «Славянская историография», М., 1966, стор. 43.

² Аналіз значної частини цієї літератури дають: М. В. Куян. Деякі питання з історії висвітлення боротьби народів Югославії проти німецьких загарбників в радянській літературі (1941—1945 рр.). — «Питання нової та новітньої історії». Вид-во КДУ, 1969, №8, стор. 151—160; Г. М. Славин. Советская общественность и Антифашистское вече народного освобождения Югославии. — «Советское славяноведение», 1969, №3, стор. 14—26.

³ «Правда», 23 марта і 16 октября 1942 г., 29 мая і 3 октября 1943 г.; Б. Пономарев. Фашистская система заложников. Госполитиздат, 1943; Його ж. Европа в борьбе против Гитлера. Куйбышев, 1943.

радянського народу писали в своїх брошурах Є. М. Ярославський, Є. С. Варга, А. І. Молок, А. С. Гундоров¹.

Однією з найбільш значних робіт того часу, в якій автор висвітлював, зокрема, питання радянсько-югославських відносин, була брошура Ю. Ленова². В ній розкривались значення вступу СРСР у війну проти гітлерівської Німеччини та вплив успіхів Радянської Армії на піднесення національно-визвольної боротьби в Югославії. У брошурі наведено ряд прикладів братерської солідарності між двома народами. Ю. Ленов показав також антинаціональну і антирадянську політику югославського емігрантського уряду, за спиною якого стояли Англія та США, і зрадливість воєнного міністра цього уряду Д. Михайловича, дав вірну оцінку угоді Тіто — Шубашич.

Матеріали про ставлення радянської громадськості до рішень Другої сесії Антифашистського віче народного визволення Югославії (АВНВЮ), до створення і діяльності Національного комітету визволення Югославії (НКВЮ), з одного боку, та до югославського емігрантського уряду, з другого, про позицію Радянського Союзу відносно створення єдиного Тимчасового югославського уряду можна знайти в статтях В. Осьмініна, М. Державіна, Є. Коровіна, С. Белінкова³. Всі ці роботи свідчать, що національно-визвольний рух в Югославії дістав повну підтримку Радянського Союзу.

Звичайно, роботам воєнних років бракує глибокої обґрунтованості, але недооцінювати їх не слід. Вони насичені великою кількістю важливих і яскравих фактів і тому не втратили певної цінності й тепер.

Розробка питань радянсько-югославських відносин періоду війни з використанням архівних та інших документальних матеріалів почалась лише з кінця 50-х років. При цьому основна увага зверталась на воєнний аспект проблеми, головним чином, на бойову співдружність Радянської Армії та Народно-визвольної Армії Югославії (НВАЮ).

¹ Е. Ярославский. Борьба славянских народов против германского фашизма. Военмориздат, 1941; Е. Варга. Что такое фашистский «новый порядок» в Европе. М., 1942; А. И. Молок. Порабощенные народы Европы в борьбе с немецко-фашистским игом. Саратов, 1942; А. С. Гундоров. Боевое единство славянских народов в борьбе с гитлеризмом. Госполитиздат, 1944.

² Ю. Ленов. Борьба югославского народа за независимость и свободу своей родины. Госполитиздат, 1944.

³ В. Осьминин. Югославия в борьбе. — «Война и рабочий класс», 1943, № 14, стор. 13—19; Н. Державин. Не пора ли порвать отношения с югославским эмигрантским правительством. — «Война и рабочий класс», 1944, № 8, стор. 20—22; Е. Коровин. К вопросу об отношении к югославскому эмигрантскому правительству. — «Война и рабочий класс», 1944, № 9, стор. 21—22; С. Белінков. Югославия на путях возрождения. — «Война и рабочий класс», 1945, № 5, стор. 15—19.

До перших спроб висвітлити цю тему на основі архівних матеріалів належать статті М. М. Бондаря¹, в яких він намагався показати «хоч би деякі епізоди з історії боротьби народів СРСР і Югославії»². Звернувшись до матеріалів Белградської операції, автор розкрив величезне військово-політичне значення її успішного завершення для визволення Югославії. М. М. Бондар розглянув партійно-політичну роботу в підрозділах Червоної Армії напередодні і в період наступу, навів приклади героїзму радянських бійців та факти взаємодії двох дружніх армій, на значному матеріалі показав теплу і щирю зустріч радянських воїнів югославським населенням. Проте автору не вдалось уникнути деяких неточностей (дата початку наступу, хід і періодизація операції та ін.).

Цікавий фактичний матеріал про спільну героїчну боротьбу радянського й югославського народів є в науково-популярній брошурі В. Г. Карасьова³.

Питання бойової співдружності Червоної Армії та НВАЮ ширше розглянуті в статтях В. І. Клокова⁴. Автор досліджує взаємозв'язок боротьби проти фашизму на радянсько-німецькому фронті і розвитку національно-визвольного руху в Югославії. Зупинившись на зміцненні радянсько-югославського співробітництва в 1944 році, автор вперше навів матеріали про прибуття радянської місії на чолі з генерал-лейтенантом Корнеевим до Югославії, а також цікаві факти бойової співдружності радянських та югославських воїнів у Белградській операції.

У 1961 р. вийшла з друку монографія В. І. Клокова⁵. Автор, спираючись на збірники документів і матеріалів, пресу та роботи радянських і іноземних істориків, дав обґрунтований нарис національно-визвольної боротьби слов'янських народів, зокрема, Югославії, в період другої світової війни. Зосередивши головну увагу на військовій боротьбі, він присвячує спеціальні сторінки бойовій співдружності Червоної Армії і НВАЮ на заключному етапі визволення Югославії⁶. Розглянуті в роботі і політичні питання радянсько-югославських відносин, правда, в загальних рисах.

¹ М. Н. Бондарь. Героические страницы истории народов Югославии. — «Славяне», 1956, № 7, стор. 8—10; Його ж. Советско-югославское боевое сотрудничество в борьбе за освобождение Белграда. Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии. М., 1957, стор. 290—314.

² Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии, стор. 290.

³ В. Г. Карасев. Исторические связи народов Советского Союза и Югославии. М., 1956.

⁴ В. І. Клоков. З історії бойової співдружності народів Радянського Союзу і Югославії в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.—Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1956, стор. 252—267.

⁵ В. І. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961.

⁶ Там же, стор. 326—336, 406—410 та ін.

Про визвольну місію Радянської Армії, про виконання нею свого патріотичного й інтернаціонального обов'язку, в тому числі й перед народами Югославії, йдеться в роботах М. І. Семіряги¹, що мають цікаві висновки й узагальнення.

Ряд праць мемуарного та дослідницького характеру, які висвітлюють бойові дії Червоної Армії на Балканах і мають значну цінність, написав Маршал Радянського Союзу, активний учасник описуваних подій С. С. Бірюзов².

За редакцією С. С. Бірюзова вийшла і колективна праця радянських військових спеціалістів³. Ця книга насичена великою кількістю документального та мемуарного матеріалу. В ній розглядається воєнно-політична обстановка на кінець вересня 1944 р., висвітлюється підготовка Белградської операції, її хід і результати, наводяться переконливі цифри та факти, які свідчать, що головною ударною силою в Белградській операції була Червона Армія⁴. Аналіз подальшого ходу визвольної боротьби в Югославії (бої на Сремському фронті тощо) дозволив авторам зробити висновок про вплив успішного наступу Червоної Армії в Угорщині та Східній Австрії на остаточне визволення всієї території Югославії військами НВАЮ⁵. Тут повніше, ніж в будь-якій іншій роботі, викладено факти про надання СРСР матеріальної допомоги югославському народу в 1944—1945 рр.⁶

У колективній монографії за редакцією С. С. Бірюзова і Р. Р. Хамовича⁷, яка має солідну джерелознавчу базу, детально досліджуються спільні бойові дії радянських, югославських і болгарських військ на території Югославії. Але питання про те, хто ж зіграв вирішальну роль у переможному завершенні Белградської операції, залишається без відповіді.

Кількість воєнно-історичної літератури невпинно збільшується. До 25-річчя Югославської Народної Армії вийшла з друку науково-популярна брошура А. М. Ратнікова і В. І. Зав'ялова⁸.

¹ М. И. Семіряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм. М., 1962; И о г о ж. Антифашистские народные восстания (очерки). М., 1965.

² С. С. Бірюзов. Освободительный поход на Балканы. — «Новая и новейшая история», 1961, № 6, стор. 91—101; 1962, № 1, стор. 87—98; И о г о ж. Освобождение Белграда (октябрь 1944 г.) — «Новая и новейшая история», 1963, № 1, стор. 3—23; И о г о ж. Советский солдат на Балканах, М., 1963; И о г о ж. Суровые годы. 1941—1945. М., 1966, стор. 252—560.

³ Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии. Под общей редакцией С. С. Бірюзова. М., 1960.

⁴ Там же, стор. 55—58.

⁵ Там же, стор. 101.

⁶ Там же, стор. 47—52.

⁷ Белградская операция. Под общей ред. С. С. Бірюзова и Раде Хамовича. М., 1964.

⁸ А. Н. Ратников, В. И. Завялов. Югославская Народная Армия. М., 1966, стор. 24—58, 122—148.

Другий і значна частина п'ятого її розділів присвячені бойовій співдружності двох армій. Спираючись на югославські і радянські джерела, автори показали використання НВАЮ військового та партійно-політичного досвіду Радянської Армії.

Науковою розробкою визвольної місії Радянських Збройних Сил на південному сході Європи, зокрема в Югославії, займається М. М. Минасян¹. Він вивчив і узагальнив, головним чином, бойові дії радянських військ, їх воєнне мистецтво. Про участь Червоної Армії у визволенні Югославії на основі нових архівних матеріалів він говорить у п'ятій главі та у висновках своєї наступної праці². Цінною особливістю цієї роботи є те, що в ній воєнні події розглядаються в тісному зв'язку з політичними.

Новим внеском у висвітлення радянсько-югославського бойового співробітництва та визвольної місії Радянської Армії стала докторська дисертація М. А. Аракеляна³. У спеціальних розділах дисертації на базі архівних джерел показана не тільки воєнна, а й економічна та культурна допомога, що її надав Радянський Союз югославському народові на останньому етапі війни.

Історико-мемуарна література поповнилась також книжкою В. Ф. Толубка та А. І. Барішева⁴, де докладно відображені бойові дії четвертого механізованого корпусу, наведемо багато ще невідомих конкретних фактів героїзму радянських і югославських воїнів на завершальній стадії Белградської операції.

Останнім часом увагу наших істориків привернули питання взаємної участі радянських і югославських громадян в боротьбі проти фашизму. В опублікованій в 1970 році монографії М. І. Семіряги⁵ і статтях В. В. Зеленина⁶ на основі документальних матеріалів і спогадів розглядаються нові факти радянсько-югославської бойової співдружності і особливо участь радянських людей в народно-визвольній війні в Югославії. Статті Ф. П. Шев-

¹ М. М. Минасян. Борьба Советской Армии за освобождение народов Юго-Восточной Европы в Великую Отечественную войну. М., 1957.

² М. М. Минасян. Освобождение народов Юго-Восточной Европы. М., 1967, стор. 458—473.

³ М. А. Аракелян. Великий интернациональный подвиг Советской Армии во второй мировой войне. Автореф. дисс. М., 1967.

⁴ В. Ф. Толубко, А. Й. Барышев. От Видина до Белграда. М., 1968.

⁵ М. И. Семиряга. Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970, стор. 116—135.

⁶ В. В. Зеленин. Советско-югославское боевое сотрудничество в годы второй мировой войны. — «Вопросы истории», 1965, №9, стор. 25—35; Итого ж. Участие советских людей в народно-освободительной войне в Югославии. — «Советское славяноведение», 1965, №6, стор. 35—39 і в зб. «Вторая мировая война». Книга III. М., 1966, стор. 130—138.

ченка та І. Д. Очака¹ на основі архівних матеріалів, мемуарів, листів висвітлюють участь югославів у боротьбі радянського народу проти фашизму.

Політичний та дипломатичний аспект радянсько-югославських відносин в роки другої світової війни розроблено в радянській літературі значно слабше. Деякі питання взаємин між СРСР і Югославією в 1940-1941 рр. розглянуті в статті В. Т. Фомина². Використавши неопубліковані матеріали Нюрнберзького процесу та інші документальні матеріали, автор дав докладний аналіз історії підготовки і здійснення німецької агресії проти Югославії. Разом з тим автор показав миролюбиву і дружню щодо Югославії політику СРСР, яка всупереч антирадянській політиці югославських урядів увінчалась 1940 року встановленням торгових і дипломатичних відносин та укладенням 5 квітня 1941 року договору про дружбу і ненапад між СРСР і Югославією. У статті коротко викладено зміст цих договорів і показано їх значення для Югославії.

У 1955 році з'явилась стаття Д. І. Фельдмана³, де показана величезна роль СРСР у міжнародному визнанні НКВЮ. Автор зробив спробу простежити ставлення СРСР, Англії і США до югославського емігрантського уряду в кінці 1943 — на початку 1944 років, а також хід англо-радянських переговорів з цього приводу в 1944 році. Однак питання про відносини між радянським і югославськими урядами в 1941—1943 роках, як і інші, автор залишає без відповіді. Деяко спрощено трактує він важливу, але компромісну червону угоду Тіто — Шубашича, коли пише: «Вказана угода розглядала НКВЮ як фактичний уряд країни»⁴. В роботі зустрічаються фактичні неточності.

Дуже значною для вивчення проблеми радянсько-югославських відносин воєнних років є стаття І. Земскова⁵. Написана

¹ Ф. П. Шевченко. Югослави в партизанських загонах України в роки Великої Вітчизняної війни. — Історичні зв'язки слов'янських народів. К., 1963, стор. 38—51; І. Д. Очак. Участие югославов в партизанском движении в СССР в годы второй мировой войны (1941—1945 гг.) — Славянские исследования. Ленинград, 1966; Його ж. Об участии югославов в Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.). — Советское славяноведение. Минск, 1969, стор. 49—57.

² В. Т. Фомина. Подготовка немецко-фашистской агрессии против Югославии (1937—1941 гг.) — «Вопросы истории», 1957, №6, стор. 28—49.

³ Д. И. Фельдман. Из истории международного признания Национального комитета освобождения Югославии. — «Вопросы истории», 1955, № 12, стор. 96 — 101.

⁴ Д. И. Фельдман. Вказ. стаття, стор. 100. Сучасне вивчення даного питання показує, що у зв'язку з цією угодою визнання НКВЮ як уряду Югославії було тимчасово знято (див. Г. М. Славци. Освободительная война в Югославии. М., 1965, стор. 105).

⁵ И. Земсков. О так называемом «разделе» Югославии на «сферы влияния». — «Международная жизнь», 1958, № 8, стор. 72—83.

на архівних і друківаних матеріалах та документах, вона нещадно розвінчує фальсифікаторів історії, які перекручують зовнішню політику Радянського Союзу того часу, приписуючи їй чужі для неї цілі та завдання. Зокрема автор спростовує версію У. Черчілля про те, що Голова Радянського уряду Й. В. Сталін ніби згодився на переговорах у жовтні 1944 року з пропозицією про поділ Югославії на «сфери впливу». Автор показує дійсну політику СРСР щодо Югославії в той час — політику всебічної підтримки національно-визвольної боротьби югославського народу. «У цьому розумінні Радянський Союз, вірний принципу пролетарського інтернаціоналізму, мав у Югославії певні інтереси. Але вони повністю збігалися з інтересами народів Югославії»¹. І. Земсков простежує основні етапи радянсько-англійської дипломатичної переписки та переговорів аж до створення 7 березня 1945 року Тимчасового уряду на чолі з Й. Тіто. У статті говориться також про воєнну й матеріальну допомогу Радянського Союзу народам Югославії на заключному етапі боротьби, а також дипломатичну допомогу в питанні Істрії — Триєсту.

Нарешті, такий аспект радянсько-югославських відносин на заключному етапі війни, як встановлення між двома країнами економічних і культурних зв'язків, майже зовсім не вивчений. Лише в деякій мірі торкаються цих питань Л. Кариня, Б. Колунджія та В. Міліч² у кандидатських дисертаціях, присвячених післявоєнному періоду історії Югославії та її взаємин з Радянським Союзом.

Звернемось тепер до загальних робіт, де йдеться про радянсько-югославські відносини. Довгий час вивченням всього комплексу питань, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою Югославії в роки другої світової війни, в тому числі й радянсько-югославських відносин, займається Г. М. Славін³. Він проаналізував виникнення, розвиток і результати національно-визвольної боротьби в Югославії, заповнивши значною мірою прогалину, що існувала у вивченні радянськими славістами цих питань.

¹ І. Земсков. О так называемом «разделе» Югославии на «сферы влияния». — «Международная жизнь», 1958, № 8, стор. 76.

² Б. Колунджия. Социально-экономические преобразования в югославской деревне после победы народно-демократического строя. Автореф. дис. М., 1965; В. Милич. Советско-югославское культурное сотрудничество (1945 — 1948 гг.). Автореф. дис. Львов, 1968.

³ Г. М. Славин. Освободительная война в Югославии. М., 1965. Його ж. Югославия. — Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. М., 1962, стор. 174 — 218; Його ж. Народно-освободительная антифашистская борьба и народная революция в Югославии. — История Югославии, т. II. М., 1963, стор. 187 — 257; Його ж. 1941-й год в Югославии. — «Новое время», 1966, № 27, стор. 13 — 15; Його ж. События 1943 г. в Югославии. — «Новое время», 1963, № 48, стор. 10 — 12; Його ж. Из истории создания социалистической Югославии. — «Советское славяноведение», 1965, № 6, стор. 3 — 11.

Торкаючись відносин між Радянським Союзом і Югославією в період війни, Г. М. Славін показав, що Радянський Союз весь час стояв на боці національно-визвольного руху, надаючи йому політичну, воєнну і матеріальну допомогу. Автор коротко зупиняється на основних моментах радянсько-югославських взаємин після встановлення дипломатичних відносин у 1940 році. В загальних рисах, але більш докладно розглянуто ним питання про зростаючу допомогу СРСР народу Югославії після прибуття туди радянської воєнної місії, про роль СРСР у міжнародному визнанні нової Югославії, про бойову співдружність Червоної Армії та НВАЮ, про посилення співробітництва між двома країнами після укладення договору 11 квітня 1945 року.

Значну увагу темі радянсько-югославських відносин приділяють автори фундаментальної шеститомної «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу»¹. У цій багатоплановій праці знайшли відображення деякі питання відносин СРСР і Югославії в 1940 — 1943 роках. Грунтовніше, ніж це було зроблено раніше, у шеститомнику аналізуються радянсько-югославські відносини на заключному етапі другої світової війни². На основі матеріалів радянських архівів автори уточнили угоду 1944 року між Радянським Урядом і НКВЮ про воєнне та політичне співробітництво, дещо конкретніше висвітлили обговорення югославського питання і позицію СРСР на Кримській і Потсдамській конференціях, повніше показали роль і значення дипломатичної, воєнної та матеріальної допомоги Радянського Союзу у справі національного і соціального визволення югославського народу.

Безумовно, автори названої шеститомної історії внесли певний вклад у вивчення радянсько-югославських відносин під час другої світової війни. Основні висновки і положення цієї праці використані у новому виданні другого тома «Історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР»³. Але розгляд даної проблеми у вказаних роботах ще не вийшов за рамки загального вивчення, і глибока розробка питань радянсько-югославських відносин воєнних років ще чекає свого дослідника.

Таким чином, навіть короткий огляд радянської історичної літератури показує, що спеціалісти виконали значну роботу у вивченні проблеми радянсько-югославських відносин під час другої світової війни як в цілому, так і з окремих питань. Але відносини Радянського уряду з югославським емігрантським урядом і підтримка Радянським Союзом національно-визвольного руху

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 — 1945. т. I — VI. М., 1960 — 1965.

² Див. там же, т. IV. М., 1962, гл. 14, стор. 419—421; 431—435; т. V. М., 1963, гл. 5, стор. 203 — 206, 218 — 219, гл. 11, стор. 445 — 446, 456.

³ История международных отношений и внешней политики СССР, т. II, (1939 — 1945). М., 1967.

в Югославії в 1941—1943 роках, радянсько-югославські воєнно-політичні відносини після Другої сесії АВНВЮ, зміцнення воєнного і політичного співробітництва, економічних і культурних зв'язків між СРСР і Югославією на заключному етапі другої світової війни зовсім не досліджені, або досліджені дуже мало.

Глибока розробка цих питань дозволить повніше висвітлити визвольну місію Радянського Союзу в роки війни, показати єдність національного та інтернаціонального обов'язків радянського народу. Вивчення відносин між народами СРСР і Югославії в роки другої світової війни, висвітлення миролюбивої зовнішньої політики Радянського Союзу — актуальне завдання наших славистів.

МАЙДАНИ І МАЙДАНОВИДНІ СПОРУДИ УКРАЇНИ

В. П. Андрієнко

Майдани в найпростішій «класичній» формі — це земляні споруди, які складаються з кільцевого валу, входу, що веде до кільцевої заглибини і бокових насипів — крил (рис. 1, 1). Часто зустрічаються значно складніші споруди цього типу, як правило, з кількома входами і відповідним числом подвійних чи потрійних крил. Деякі майдани мають посередині кільцевої заглибини різноманітні виступи (рис. 1, 2, 3). Подекуди перед входом збереглися сліди напівзасипаних ям. Це один тип майданів. Існують десятки варіантів його. Інший тип — майдановидні споруди, що складаються з безлічі виступів і впадин. Яскравим прикладом останніх може служити відомий Скоробір поблизу Більського городища на Полтавщині.

Майдани і майдановидні споруди поширені на території України і деяких суміжних областей РРФСР¹, особливо Воронежської області². К. Мельник-Антонович нараховує на Україні 1500 майданів³. Немає сумніву, що справжня цифра повинна бути значно більша, бо тільки в Царичанському районі Дніпропетровської області, за даними нашої розвідки, нараховується понад 40 майданів (рис. 2).

Питання про майдани має свою історію. Цим загадковим спорудам присвячено чимало праць. Одні дослідники вважали

¹ В. А. Городцов. Майданы. Древности. — Тр. МАО, т. XX, вып. II, 1904, стор. 29.

² Л. М. Савелов. Коротоякский уезд Воронежской губ. в археологическом отношении. — Тр. XII, АС, т. I, М., 1905, стор. 167 (карта).

³ К. Мельник-Антонович. Майданові городища на Україні. — Записки Українського наукового товариства у Києві, кн. III, 1908, стор. 84.

їх за стародавні культові місця¹, інші — за стародавні городища² чи укріплення запорожців³, або навіть за звіроловні споруди⁴. Багато суперечок викликала теорія В. О. Городцова, згідно з якою майдани — це розкопані за допомогою волокуш скарбушукачами XVII—XVIII ст. стародавні кургани⁵. Не менше опонентів було і у О. А. Спицина, з точки зору якого майдани виникли внаслідок селітроваріння⁶. Пізніше його підтримав лише О. Федоровський⁷. З точки зору Ляскоронського ці земляні споруди пов'язані із «змійовими» валами і служили житлом для людей або ж приміщеннями для домашньої худоби і зберігання різних припасів⁸. В. Є. Данилевич стверджував, що майдани являють собою залишки кочовищ або ті місця, куди ховали худобу під час заметелі⁹. Останні дві теорії підтримала К. Мельник-Антонович¹⁰.

Таким чином, до цього часу питання про майдани і майдановидні споруди лишається відкритим, бо жодна теорія не дістала загального визнання. Але велика частина дослідників зійшлась на тому, що майдани — це священні, культові місця. Автор цієї статті, займаючись вивченням стародавніх культових споруд, теж не міг обійти проблему майданів. На основі свідчень письмових джерел, вивчення археологічної і спеціальної літератури про селітрове виробництво, а також власних спостережень під час археологічних розвідок по деяких майданах Дніпропетровщини, Полтавщини і Харківщини у даній статті робиться спроба розв'яз-

¹ И. Фундуклей. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губ. К., 1848, стор. 94; М., Grabowski. Ukraina dawna terazniejsza, К., 1850, стор. 122—132; А. Подберезский. О курганах обрядовых в Южной России.—ЗООИД, т. VII, 1868, стор. 265; А. А. Бобринский. Смела..., т. II, СПб, 1894, стор. IV—VI; Його ж. Исследования в Чигиринском уезде Киевской губ., в 1907 г.—ИАК, вып. 35, СПб, 1910, стор. 55—56.

² И. Срезневский. О городищах в землях славянских, преимущественно западных ЗООИД, т. II, отд. II, 1850, стор. 338—339; Г. Г. Суханов. Городища Старобельского уезда — Известия АО, т. I, СПб, 1859, стор. 157—159;

³ Н. Бублиев. Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде — ЗООИД, т. II, 1850, стор. 826.

⁴ Д. Воронец. Заметка о городищах-майданах. — «По морю и по суше». Литературное приложение, № 2, Одесса, 1895, стор. 73—86.

⁵ В. А. Городцов. Майданы. Древности. — Тр. МАО, т. XX, вып. II, М., 1904. С. А. Мазараки. Майданы. — Тр. XIV АС, т. III, М., 1911.

⁶ А. А. Спицин. Майданы. — Записки отд. русской и славянской археологии РАО, т. VIII, вып. I, СПб, 1906.

⁷ О. Федоровський. Майдани Харківщини та майданові теорії. — Записки ВУАК, т. I, К., 1931.

⁸ В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению Псла и Ворсклы. — Тр. XIII АС, т. I, М., 1907, стор. 210; Його ж. К вопросу о курганах — городищах — майданах. — Тр. XIII, АС., т. I, М., 1907, стор. 433—434.

⁹ В. С. Данилевич. Раскопки курганов около хут. Покровского Валковского уезда. — Труды МПК XIV АС, вып. II, М., 1908, стор. 17.

¹⁰ К. Мельник-Антонович. Вказ. праця, стор. 81—82.

ти питання про призначення майданів. Тема дуже широка, тому зрозуміло, що в одній невеликій праці висвітлити її всю неможливо. Нас цікавить насамперед, хто, коли, як і з якою метою провів грандіозні роботи по спорудженню майданів і майдановидних споруд.

В. О. Городцов перший із дослідників науково довів, що майдани — це зруйновані стародавні кургани¹. Але відносно способів їх утворення аргументи В. О. Городцова далеко не переконливі, що неодноразово відмічалось у літературі². На наш погляд, О. А. Спицин у цьому питанні стоїть на твердішому ґрунті. Та, на жаль, деякі його вірні положення були недосить аргументовані, тому селітрова теорія не знайшла прихильників серед сучасних О. А. Спицину дослідників³. Але вона заслуговує на увагу. І ось чому.

Виробництво селітри у широких масштабах починається в Росії з кінця XVI ст. Вживалась вона для виробництва якісних сортів кристалю, скла, селітряної кислоти, для соління м'яса, в медицині і т. д. Але головним чином її використовували для виготовлення пороху⁴. Поклади самородної селітри зустрічались у багатьох місцях, але основну частину її давала Україна⁵. Так, С. Гмелін у 1771 р. повідомляв, що земля України наповнена селітрою⁶. «Селітри найбільше роблять на Україні», — вторить йому А. Щекатов⁷. У XVIII ст. селітрові заводи були майже в усіх повітах Полтавщини⁸ Харківщина теж не відставала щодо цього⁹. Попит на селітру був дуже великий, бо в XVII—XVIII ст. Росія вела часті війни, які потребували багато пороху.

Існували різні способи приготування селітри. Г. Лаксман в настанові селітроварам наводить шість найбільш поширених в Європі. Найменших витрат вимагала заготовка селітрових куп,

¹ В. А. Городцов. Вказ. праця, стор. 33—39.

² Л. В. Падалка. К вопросу о древних земляных сооружениях в южно-русских степях. — «Русские ведомости», № 26, 1904; А. А. Спицын. Вказ. праця, стор. 1—2; К. Мельник-Антонович. Вказ. праця, стор. 81—82; А. А. Бобринский. Исследования в Чигиринском уезде, стор. 54—55.

³ В. Е. Данилевич. Вказ. праця, стор. 17; К. Мельник-Антонович. Вказ. праця, стор. 81—82.

⁴ В. Вебер. Селитра в России. — «Естественно-производительные силы России», т. IV, вып. 34, Пг., 1920 (окремий відбиток), стор. 1.

⁵ И. Кретович. О состоянии селитренного промысла в России. — Труды общества для содействия русской торговли и промышленности», кн. 3, СПб, 1873, стор. 86.

⁶ С. Гмелин. Путешествие по России для исследования трех царств природы, ч. II, СПб, 1777, стор. 605.

⁷ А. Щекатов. Словарь географический российского государства, т. V, М., 1807, стор. 349.

⁸ М. Слабченко. Два топографічні описи Полтавщини і Харківщини, окремий відбиток, без року видання, стор. 28.

⁹ А. Г. Слюсарский. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII—XVIII веках, Х., 1964, стор. 268—272.

або бургтів на відкритому повітрі. Такий спосіб існував на Україні з давніх часів¹. Для цієї мети часто використовували землю курганів і валів городищ². Про це говорять десятки і сотні письмових документів XVII—XVIII ст. Деякі з них наводять О. А. Спицин³, О. С. Федоровський⁴, А. Г. Слюсарський⁵. В результаті було дуже пошкоджено або знищено багато цінних археологічних пам'яток.

Наприкінці XIX ст., хоч Росія уже не один десяток років ввозила ост-Індську і Чилійську селітру, її все ще не вистачало. Треба було шукати поклади самородної селітри. Такі родовища виявились на місцях стародавніх поселень і курганів у Середній Азії Геок-Тепе, Багир, Анау і ін. Один кубометр такої землі вмещував 27 кг селітри. Тільки відсутність палива не дозволила організувати там селітрове виробництво⁶. Таким чином, кургани і городища містили поклади селітри. Але чи має це відношення до майданів? Почнемо з основних аргументів, спрямованих проти селітрової теорії.

І. Фундуклей⁷, К. Мельник-Антонович⁸ вважають, що розташування майданів на самих високих місцях, далеко від води утруднювало б варіння селітри. Тим більше, якщо майдани знаходяться в безлісих місцях, далеко від сучасних поселень.

Вивчення топографії розташування майданів показує, що багато з них лежали поблизу низин, боліт і луків, а часто навіть поруч з рікою⁹. Що ж до майданів, розташованих на високих місцях, то в одній із настанов селітроварам автор радить вибирати високе місце, де більший доступ повітря¹⁰. Ліси тоді були скрізь, навіть в долинах степових рік¹¹. Селітрове і поташне виробництво у значній мірі сприяло їх знищенню. Крім того, дрова могли привозити здалеку, як вапно, золу, поташ, якщо їх не було поруч¹². До середини XVII ст. селітрові варниці влаштувались біля курганів і валів у безлюдних місцях і являли собою тимчасові стани. Після закінчення сезону найбільш цінне обладнання перевозили до двору господарств¹³.

¹ Рассуждение Г. Лаксмана о селитре. Труды Вольного Экономического общества (ТВЭО), т. III (LII), СПб, 1798, стор. 252—258.

² П. Медер. Наставление российским селитроварщикам. СПб, 1811, стор. XVI.

³ А. А. Спицын. Вказ. праця, стор. 2—4.

⁴ О. Федоровський. Вказ. праця, стор. 83—85.

⁵ А. Г. Слюсарский. Вказ. праця, стор. 268—272.

⁶ М. Новаковский. О селитряных месторождениях Закаспийского края. — «Горный журнал», т. IV, СПб, 1889, стор. 34—48.

⁷ И. Фундуклей. Обзорение могил, валов и городищ... стор. 84.

⁸ К. Мельник-Антонович. Майданові городища... стор. 82.

⁹ В. Г. Ляскоронский. К вопросу... стор. 423—424; К. Мельник-Антонович. Вказ. праця, стор. 88.

¹⁰ П. Медер. Вказ. праця, стор. 13.

¹¹ Боплан. Описание Украины, К., 1901, стор. 12.

¹² «Журнал мануфактур и торговли», СПб, 1829, стор. 65.

¹³ А. Г. Слюсарский. Вказ. праця, стор. 280—281.

В. С. Данилевич вважає, що майдани з симетрично розташованими крилами не могли виникнути в процесі селітрового виробництва, бо тоді треба було б визнати, що селітровари спеціально вкладали землю оригінальним способом¹. При уважному вивченні розташування бокових насипів можна побачити, що симетрія багатьох майданів дуже гіпотетична². У той же час немало майданів, особливо простих, мають більш-менш симетричні крила. Це аж ніяк не шкодить селітряній теорії. Ми вважаємо, що бокові насипи майданів — це ті ж самі бурти з землі кургана. Часто бурти знаходились прямо біля курганів, тоді виникав майдан з крилами. В іншому випадку землю вибирали з кургана і перевозили в інше місце, яке було зручнішим для селітроварів. На місці залишався кільцевий вал і заглибина, тобто майдан без крил. Тут може виникнути багато заперечень, тому нижче постаємо відтворити реконструкцію майдана.

Гарсиванов, досвідчений селітровар, власник багатьох селітрових заводів на Україні, пропонував: «Здатну для селітри землю вишукувати треба:... 3) в насипних старовинних могилах і валах, які з чорної землі складені, дерном викладені і які більше 50 років існують»³. Після обов'язкової проби землю «накладають на вози, беручи до самої вологої нерушеної землі, вивозять у призначене для заводу місце і складають у могилу чи бурт... шириною в два, довжиною в дев'ять триаршинних саженив, а висотою в п'ять аршин, але у вигляді похилої площини»⁴. Брати з насипу землю Гарсиванов рекомендував способом заглиблення у напрямку до вершини. Потім, залишаючи центральну частину, слід повернути вправо і вліво, від входу, йдучи по колу. Робітники-землекопи-таким чином з'єднувались і брали землю з вершини кургана. Для цього не треба було великих зусиль, щоб спихати вниз землю, її підбирали інші робітники⁵. Так поступово утворювалась кільцева впадина, оточена валом такої ж форми. Це загальне правило. У конкретних же випадках зустрічались різні відхилення, залежно від обставин. Інколи залишали не до кінця вибраний центр насипу, в одному місці або в кількох (рис. 1, 2, 3). Бувало, що залишали землю біля кільцевого валу, і тоді центральна впадина мала підковоподібну форму (рис. 1, 4).

На наш погляд, кількість входів і відповідних їм бокових насипів залежала від величини кургана. Якщо траплявся особливо великий курган, то для прискорення роботи землю вибирали з двох—трьох і більше сторін. У такому випадку робітники не заважали один одному. Крім того, селітру можна було варити

¹ В. Е. Данилевич. Вказ. праця, стор. 17.

² О. Федоровський. Вказ. праця, стор. 75.

³ П. Медер. Вказ. праця, стор. XVIII—XIX.

⁴ Там же.

⁵ А. А. Спицын. Майдани, стор. 7.

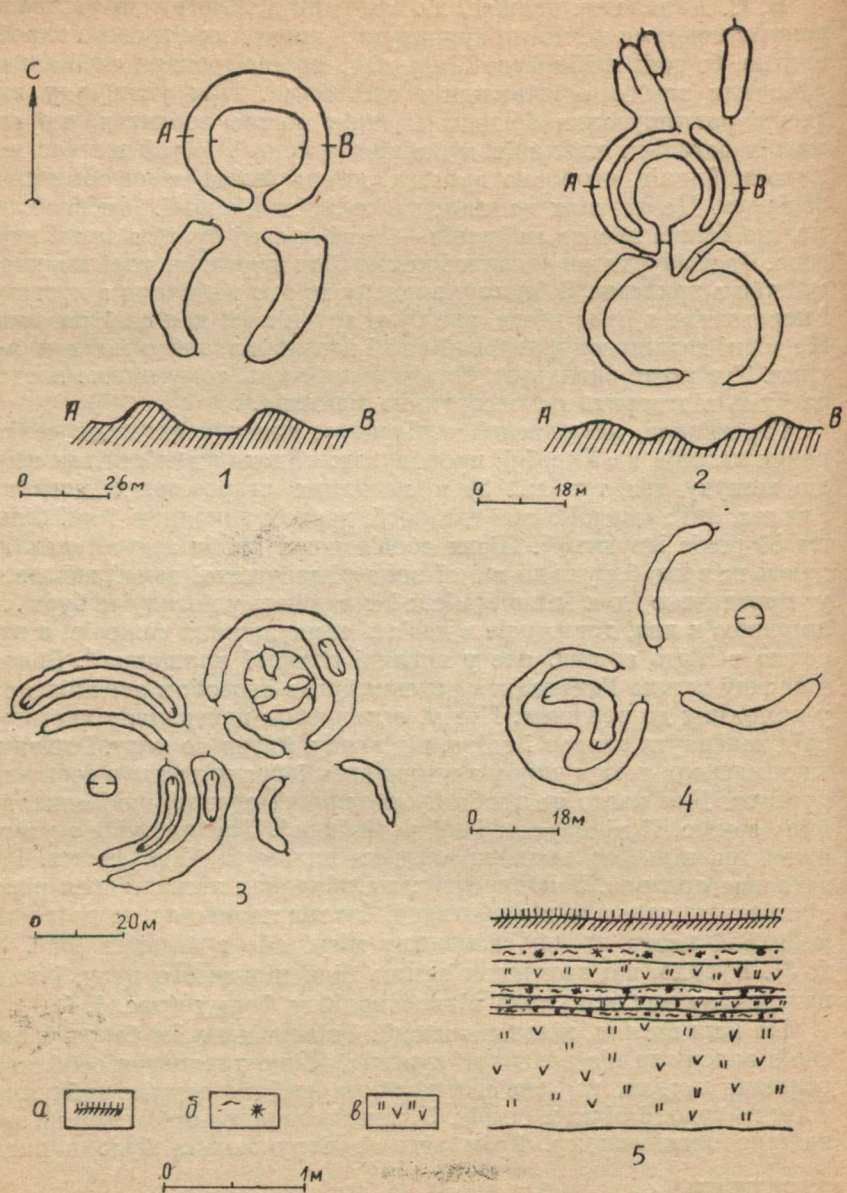

Рис. 1. 1, 2, — План і розріз майданів в селах Канави Полтавської області і Н. Мерчик Харківської області. 3, 4 — Майдани між селами Коновалівка і Рязське Полтавської області (за В. Г. Ляскоринським). 5 — Стратиграфія зачистки крила майдану біля села Канави:

a — дерн, *б* — зола із шлаками і вуглинами, *в* — чорна земля з глиною.

в декількох казанах. Звичайно, цей спосіб не був універсальним. Все залежало від досвіду і можливостей селітровара.

Може виникнути питання, для чого залишали кільцевий вал? На наш погляд, тут може бути кілька пояснень. Якщо забирали всю землю з кургана, то на його місці була тільки впадина.

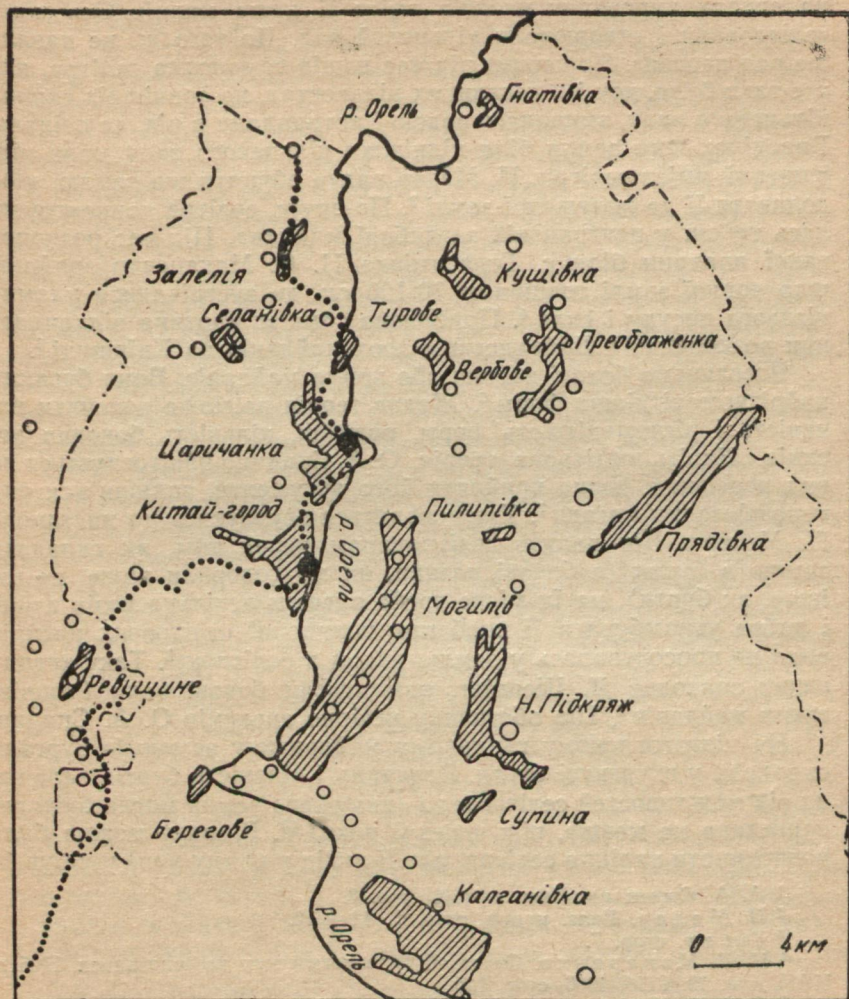

Рис. 2. Карта поширених майданів у Царичанському районі Дніпропетровської області:

1 — межі району, 2 — українська укріплена лінія, 3 — населені пункти, 4 — майдани, 5 — фортеці.

У тих же випадках, коли кільцевий вал зберігся, ми маємо майдан. О. А. Спицин вважав, що вал залишали на випадок штучного виготовлення селітри із перегною¹. Але всі майдани, які збереглися, мають кільцевий вал. І пояснюється це іншими причинами. Справа в тому, що селітра «боїться» дощів і сонця². Тому на схилах курганних насипів вміст її дуже малий. Ось чому селітровари і утворювали кільцевий вал. До того ж, це давало ще ряд переваг. По-перше, під час дощів самородна селітра, яка все-таки була, хоч і в невеликих кількостях, на зовнішніх схилах кільцевого валу, змивалась водою і потрапляла в рів, де осідала. Внаслідок чого земля біля підніжжя кільцевого валу мала підвищений вміст селітри. П. Медер радив збирати цю землю, щоб додавати її до вилуженої землі³. По-друге, селітра концентрувалась також у центральній заглибині майдана. Під час розкопок такої впадини біля с. Герасимівка Н. Є. Макаренко знайшов шар чорної землі товщиною 70-100 см, де зустрічалися уламки пізнього посуду і скла⁴. Приблизно така ж картина відкрилась при розкопках О. Бобринським двох майданів на Київщині⁵.

Розглянемо бокові насипи або крила майданів. Вони бувають найрізноманітніших форм⁶. Жодна теорія не може пояснити наявність і різноманітність форм, розміри, кількість бокових насипів. Навіть селітрова теорія О. А. Спицина нашттовхується на ряд перешкод. Якщо прийняти його аргументи, залишиться ряд нерозв'язаних питань⁷. Тут доводиться звернутись до настанови П. Медера. Він радить селітроварам перед тим, як складати землю в бурти (а бокові насипи, як ми говорили вище, не що інше, як бурти), на їх місце треба завезти декілька возів глини і добре утрамбувати її, щоб при поливанні селітрових насипів вода не просочувалась у землю разом з селітрою⁸. Таку тверду глину знаходив Д. Шеппінг, розкопуючи бокові вали Гвоздівських майданів⁹. Цю обставину невірно зрозумів О. А. Спицин.

На підготовленому глиняному майданчику землю із кургана складали у витягнуті бурти. Величина і кількість бurtів залежали від можливостей селітровара (вилужена земля могла бути використана не менше, ніж через 2 роки)¹⁰. Відразу можна було розпочинати варіння селітри, але її вихід у цьому випадку був би

¹ А. А. Спицын. Вказ. праця, стор. 8.

² П. Медер. Вказ. праця, стор. 7, 11—12.

³ Там же, стор. 7.

⁴ Н. Е. Макаренко. Отчет об археологических исследованиях 1905 г. ИАК, вып. 19, СПб, 1906, стор. 146.

⁵ А. А. Бобринский. Исследования в Чигиринском уезде, стор. 53.

⁶ А. А. Спицын. Вказ. праця, стор. 9; К. Мельник-Антонович. Вказ. праця, стор. 89—91.

⁷ А. А. Спицын. Вказ. праця, стор. 6—7.

⁸ П. Медер. Вказ. праця, стор. 14.

⁹ Д. Шеппінг. Известие о раскопке двух майданов. «Археологический Вестник», 1, СПб, 1869, стор. 63.

¹⁰ П. Медер. Вказ. праця, стор. 43..

невеликий. Тому бурти стояли декілька років. За літо їх поливали разів три-чотири, перелопачували землю. Для того, щоб повітря проникало на більшу глибину, добавляли різні домішки: крупнозернистий пісок, деревне вугілля, шлак і ін. Після того, як земля збагачувалась селітрою, її починали виварювати. Але спершу в чанах, розташованих між крилами майдана, землю вилужували, будували піч для казана, в якому потім випарювався селітровий луг і т. д. Біля деяких майданів процес варіння селітри тривав протягом кількох років. Один раз вилужену землю переносили на призначене місце, добавляли сухої свіжої землі, змішували з золою, вапном, стеблинами різних рослин і складали новий бурт. Через два роки така купа давала селітри більше, ніж до цього. Так поступово об'єм кожного бурта збільшувався. Навіть при поверхневому огляді деяких складних майданів з багатьма боковими валами кидається у вічі, що в останніх землі набагато більше, ніж її знаходилося у насипу кургана. Цю обставину відмітив ще В. Г. Ляскоронський, доказуючи цим, що grunt бокових крил не міг бути взятий із насипу кургана¹. О. Федоровський, захищаючи селітрову теорію, суперечить В. Г. Ляскоронському, він вважає, що об'єм ґрунту в крилах дорівнює об'єму землі, вийнятої з кургана². О. Федоровський не врахував землі, привезеної з іншого місця і різних необхідних домішок.

Після декількох виварювань земля уже неспроможна була давати селітру. Тому її не складали у правильні бурти, а просто висипали. Дуже часто навіть складена у видовжені купи земля була настільки вилужена, що її не використовували. Про багаточисленні бурти і вали, залишені через це, пишуть В. Севергін³, а пізніше І. Кретович⁴. У такому випадку, чи не є майдани як з симетричними, так і з асиметричними крилами, покинуті бурти? Цифра 1500 нас не повинна дивувати, бо для такої великої території, де варили селітру понад 200 років у великих масштабах, це зовсім небагато і не виходить за рамки реального. Критики теорії О. А. Спицина заявляють, що склад ґрунту, а також відсутність куп золи і вугілля в крилах майданів суперечать селітрової теорії походження майданів⁵. Але це не так. Відміни в структурі насипів можуть свідчити про різну технологію селітроварів, а також можуть вказувати на те, що одні вали були використані до кінця, а до інших не дійшла черга. Звичайно, у крилах майданів переважає чорнозем, змішаний з глиною. З домішок характерні зола, вапно, крейда, деревне вугілля, круп-

¹ В. Г. Ляскоронский. К вопросу... стор. 430 — 431.

² О. С. Федоровський. Вказ. праця, стор. 74.

³ В. Севергін. Ответ на задачу о сочинении полного и ясного представления, как добывать селитру скорейшим и легчайшим образом, — ТВЭО, т. XIV, СПб, 1812, стор. 184.

⁴ И. Кретович. О состоянии селитряного промысла... стор. 89.

⁵ В. Е. Данилевич. Вказ. праця, стор. 17.

К. Мельник-Антонович. Вказ. праця, стор. 82.

ні зерна річного гравію, шлаки. Зустрічаються також кістки людей, тварин, фрагменти кераміки і інші знахідки¹. При розкопках крила майдана біля с. Покровського В. Є. Данилевич відмічає прошарок золи від одного до чотирьох сантиметрів². Огляд зачистки одного з бокових валів майдана біля р. Орель (с. Кавани) підтверджує наші висновки (рис. 1, 5).

І. Фундуклей зазначає, що при розкопках майданів завжди в одному місці — заглибині поміж крилами напроти виходу з кільцевої впадини — знаходили печі із обпаленої глини, покриті скловидною масою. Навколо заглибин зустрічаються вугілля і попіл. Такі печі знаходять майже при кожному майдані³. Майданчики чи ями із обпаленої міцної глини зустрічаються у різних типних майданів і вказані не одним дослідником⁴. Це значить, що тут колись була піч чи горн з казаном, в якому випарювали селітровий розчин. У деяких випадках рядом могли бути печі для кальцинації поташу, бо він був необхідним матеріалом для очищення селітри⁵. Іноді печі обох виробництв не відрізняються зовсім, хоч служили для різної мети⁶. Думається, що саме таку піч розкопав у 1894 р. О. І. Макаревич на майдані біля с. Стобовахи, колишнього Кременчуцького повіту⁷.

Перейдемо до розгляду майдановидних споруд. Найбільш видатним пам'ятником цього роду є Скоробір. Ще у ХІХ ст. ця споруда дивувала дослідників своїми величезними розмірами і незрозумілістю⁸. Майдановидні споруди Скоробору (а їх дві — Малий і Великий Скоробір) розташовані поруч з курганним могильником, який налічував колись близько тисячі насипів⁹. Тут же, прямо біля Скоробору, ще на початку ХХ ст. було 8 майданів з крилами, а на невеликій віддалі знаходилося ще 12 май-

¹ Д. Шеппинг. Вказ. праця, стор. 65; А. А. Бобринский. Смела. ч. 1, стор. 60; В. А. Городцов. Результаты археологических исследований в Бахмутском у. Екатеринославской губ., 1903. — Тр. XIII, АС, т. 1, М., 1907, стор. 361; В. Г. Ляскоронский. К вопросу... стор. 429.

² В. Е. Данилевич. Вказ. праця, стор. 28.

³ Фундуклей. Вказ. праця, стор. 5, 16, 25, 29, 35.

⁴ Д. Шеппинг. Вказ. праця, стор. 63; В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы, майданы и змиевы валы в области Днепровского Левобережья. — Тр. XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 51. Його ж. К вопросу... Тр. XIII, АС, т. I, М., стор. 77 — 78.

⁵ В. Севергин. Вказ. праця, стор. 135; П. Медер. Наставление... стор. 137.

⁶ Там же, стор. 137.

⁷ ОАК, за 1895. г. СПб, 1897, стор. 24 — 25; А. А. Спицын. Вказ. праця, рис. 9, П. М. Лукьянов. История химических промыслов и химической промышленности в России до конца XIX в., М., 1948, стор. 134.

⁸ ОАК за 1895 г., СПб, 1897, стор. 128; В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы... — Тр. XIII АС, т. I, М., 1907, стор. 179; К. Мельник-Антонович. Вказ. праця, стор. 85.

⁹ Б. А. Шрамко. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1965 г. — Науковий архів ІА УРСР, стор. 23.

данів¹. Три-чотири кілометри на захід в урочищі Палажчині Могили біля кол. хут. Воїнове теж існує споруда, яка нагадує Скоробір, але значно менша². Крім того, в валах Західного Більського городища, яке розташоване недалеко від Скоробору, збереглося багато майдановидних споруд³. Така велика кількість і різноманітність майданів та майдановидних споруд у районі Більського городища не є випадковістю. Польські джерела свідчать, що у 1613 р. поляки розкопували могилу Скоробір і робили в ній селітру⁴. Селітрове виробництво тут існувало не одне десятиріччя. Ця місцевість входила в спеціально виділену «селітрову державу»⁵. Навіть після звільнення Лівобережжя від поляків у районі с. Більськ ще довго варили селітру⁶.

Деякі найбільші кургани були знищені, а замість них залишились хаотичні нагромадження вивареної землі. Нам здається, що майдановидні споруди Скоробору і «бурти», оглянуті Б. А. Шрамко біля с. Мартової на Харківщині⁷, — явища одного порядку. Тим більше, що тут теж є два майдани⁸. До того ж, відомо, що в цьому селі у XVIII ст. варили селітру⁹. Такі «бурти» і поруч з ними різноманітні майдани спостерігав М. Рудинський на Полтавщині¹⁰.

До майдановидних споруд треба віднести і так звані «кугуми», які зустрічаються у нижній течії р. Супою. У свій час М. А. Максимович відносив їх до розряду городищ, які служили жертвеними майданами¹¹. Найбільший «кугум», розташова-

¹ Л. В. Падалка. Древние земляные сооружения... стор. 196; В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. — Тр. XIV АС, т. III, М., 1911, рис. 97.

² ОАК за 1895 г. СПб, 1897, стор. 127—128; Розвідки автора.

³ В. А. Городцов. Дневник археологических исследований... в 1906 г. Тр. XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 100—102. Б. А. Шрамко. Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1966 г. — Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 33.

⁴ А. Jabłkowski. Polska XVI wieku, opródlą dziejowe, t. XXII, Warszawa, 1897, стор. 350.

⁵ Ф. Д. Николайчик. Начало и рост полтавских владений князей Вишневецких по данным Литовской метрики. — Тр. XI АС, т. II, 1902, стор. 101.

Л. В. Падалка. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полтава, 1915, стор. 71.

⁶ А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851, стор. 644—650. Н. С. Стороженко. История составления описания Черниговского наместничества Шафонского. — «Университетские известия», 1896, № 10, стор. 159.

⁷ Б. А. Шрамко. Отчет об археологических разведках и раскопках Северодонецкой экспедиции в 1956 г. Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 4.

⁸ Там же.

⁹ А. Г. Слюсарський. Вказ. праця, стор. 272.

¹⁰ М. Рудинський. Контамірівські могили римської доби. Записки ВУАК, т. 1, К., 1931, стор. 130—131.

¹¹ М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 764—765.

ний біля с. Яненкові Пологи на Переяславщині, В. Г. Ляскоронський порівнює із Скоробором¹. Схожість ця не випадкова, бо О. Яблонівський свідчить, що в 1604 р. на нижньому Супої поляки варили селітру². Таким чином, «майдани» і «майдановидні споруди» виникли із курганів в результаті селітроваріння у XVII — XVIII ст. Але було б помилкою ототожнювати з майданами, а значить, і зв'язувати із селітроварінням всі незрозумілі земляні споруди.

ФРАНЦ МЕРІНГ ПРО ЛЮТЕРА

Ю. О. Голубкін

Життя, вчення і діяльність засновника німецького протестантизму, відомого ідеолога Реформації Мартіна Лютера протягом століть були об'єктом уважної і разом з тим небезсторонньої уваги нащадків. Серед 2000 робіт про Лютера, написаних до кінця XIX ст.³, важко знайти об'єктивне наукове дослідження.

У більшості випадків величезний фактичний матеріал трактувався тенденційно; Лютера або «викривали», або надмірно вихваляли й звеличували, проголошуючи його то «пророком божим», «відновлювачем істинної віри», «найвидатнішим просвітителем усіх часів», то «породженням сатани», «особою, що одержима усіма смертними гріхами», «типом глибокого морального і духовного виродження».

Тому сама «Bibliotheka Luteraana» може правити за приклад того, як мінялись з часом історичні, соціально-політичні, релігійні, філософські уявлення й теорії.

Роботи К. Маркса і Ф. Енгельса, в яких вони торкалися важливих питань реформаційного руху в Германії, їх численні зауваження про Лютера вперше внесли ясність у строкату плутанину думок, поглядів, вказали шляхи і метод розв'язання проблеми.

К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що основу Реформації становили не релігійні, а соціально-економічні інтереси різних класів і станів німецького суспільства XVI століття. Відповідно до цього Лютер розглядався ними як продукт складної і суперечливої епохи переходу від феодалізму до капіталізму.

Природно, погляди К. Маркса і Ф. Енгельса, що спростовували усі попередні уявлення про Реформацію та її «пророка»

¹ В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы. Тр. XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 12.

² А. Jabłonowski. Вказ. праця, стор. 350.

³ Heinrich Boehmer. Zuther im Zichte der neueren Forschung, Zeipzig, 1910, стор. 6.

Лютера, буржуазна історіографія замовчувала¹ або зустрічала відкритою ворожнечею. Разом з тим ці погляди дістали відгук у деяких представників німецької соціал-демократії, зокрема у Франца Мерінга, талановитого публіциста, історика, філософа, літературного критика. Характеристика епохи Реформації, аналіз вчення Лютера і оцінка його діяльності посідають важливе місце у спадщині Мерінга. Однак радянська історіографія досі не приділила належної уваги цій стороні творчості останнього. Дана стаття є спробою в'яснити, чим був викликаний інтерес Мерінга до Лютера, яких змін і доповнень зазнала початкова оцінка його, чим це зумовлювалося, яке значення робіт і зауважень Мерінга про Лютера.

Інтерес до Лютера пробудився у Мерінга ще в ранній юності. Виховуючись в атмосфері вірнопідданського прусацтва і суворого протестантизму, він старанно вивчав теологію, мріючи вступити до консисторії у Штеттіні².

Пізніше, навчаючись у Берлінському університеті, Мерінг слухав лекції стовпів тодішньої офіційної історичної науки Леопольда фон Ранке і Йоганна Густава Дройзена, добре вивчив праці буржуазних вчених, присвячені історії Реформації, і майже повністю поділяв їх погляди. Ще 1879 року він захищав основний вихідний пункт всієї попередньої історіографії: «Особливі творять історію»³. І якщо потім він зрікається помилок і ілюзій юності, вже сформованого буржуазного світогляду і стає талановитим критиком легенд, створених навколо імені Лютера, традиційною історіографією, то цим він зобов'язаний перш за все у знайомстві з ідеями марксизму і переході на бік робітничого руху. Показовим є той факт, що перший крок назустріч марксизму Мерінг робить як історик.

Однією з перших прочитаних ним марксистських робіт була «Селянська війна в Німеччині» Ф. Енгельса. Під впливом цієї книги Мерінг пише і публікує у 1884 р. вісім статей під загальною назвою «Про селянську війну»⁴. Вони свідчили, що незважаючи на деякі неповністі викорінені буржуазні ілюзії, котрі проявились у переоцінці Реформації і характеристиці Лютера як «отця духовної свободи»⁵, Мерінг вже зробив важливий крок на шляху до засвоєння марксизму. Це знайшло відображення не тільки в самій побудові серії, яка в істотних рисах копіювала роботу Ф. Енгельса, не тільки у наведенні окремих цитат з неї,

¹ У досить авторитетній бібліографії німецької історії Дальмана Вайца не знайшлося місця для роботи Ф. Енгельса «Селянська війна у Німеччині». Dahlmann—Waitz. Quellenkunde der deutschen Geschichte. Leipzig, 1906.

² F. Mehring. Ein Kapitel über historische Methode „Die neue Zeit“, 27 jg, Bd I, 1909, стор. 769.

³ Thomas Höhle. Franz Mehring. Sein weg zum Marxismus, 1869—1891., В., 1958, стор. 170.

⁴ Thomas Höhle. Вказ. праця, стор. 169—170.

⁵ Там же, стор. 169.

але що значно важливіше у спробі оволодіти самим методом марксизму, який дав Мерінгу можливість переглянути своє ставлення до «героя» буржуазної історіографії Мартіна Лютера. Лютер цікавить його в цей час насамперед, як об'єкт для вивчення взаємовідносин особи і суспільства.

Пізніше в роботі «Історичний матеріалізм» Мерінг відзначає: «Історичний матеріалізм вивів остаточно зі сцени як великих людей, що створюють історію, так і мальовничі зображення історичних характерів, котрі проносяться крізь історію у вихорі прихильності і ненависті різноманітних партій»¹.

Статті «Карл Маркс», «Про неправдиву і істинну історіографію», «Леопольд Ранке»², написані у 1883—1886 рр., містять гостру критику «культу героїв». Мерінг зазначає, що такий історичний матеріал втовкмачується народу, «щоб обмежити його свідомість і зробити жорстоким серце»³. Ці нові погляди дістали найбільш повне вираження у статті «Дещо про великих людей». Тут Мерінг викладає загальні положення марксизму про роль особи в історії і пояснює ці найвищою мірою еретичні для того часу думки на прикладі Лютера.

«В історії, — говорить він, — немає безглуздішого марновірства, ніж культ героїв, які «творять історію».

«Якщо історичний розвиток визрів для великого рішення, то завжди знаходиться людина, яка внутрішньо давно завершена приводить до виконання також і зовнішньо»⁴.

Лютер, на думку Мерінга, не становить у цьому відношенні винятку. Мерінг вважає, що висуненню Лютера значною мірою сприяли особливості історичного розвитку Німеччини XVI століття. Він відзначає, що розклад середньовічних порядків викликав період «бурі й натиску» в усіх галузях суспільного життя, що спільним життєвим інтересом, який об'єднав більшу частину нації, було повалення римського панування, яке економічно розорювало, духовно обмежувало, морально спустошувало Німеччину⁵.

Виходячи з цього, Мерінг зазначає, що німецький реформатор мав бути монахом або духовною особою, як Віклеф в Англії або Гус в Чехії⁶.

¹ Ф. Мерінг. Исторический материализм. М., 1918, стор. 33.

² Ці статті вміщені в книзі: Thomas Höhle. Franz Mehring. Sein Weg zum Marxismus. 1869—1891. В. 1958.

³ F. Mehring. Über die falsche und wahre geschichtsschreibung. Thomas Höhle, вказ. твір, стор. 424.

⁴ F. Mehring. Etwas über große Männer; F. Mehring. Gesammelte Schriften, Bd. V, B, 1964.

⁵ Там же, стор. 251.

⁶ Там же.

Поворотним пунктом у житті реформатора Мерінг вважає Вормський рейхстаг 1521 року. Він вказує, що опинившись на чолі руху, Лютер виявив нерозуміння насущних запитів сучасної йому дійсності: він відмовився від планів боротьби за національну єдність Германії, відвернувся від соціальних реформ, виступив проти селян. Спроба Лютера стати на шляху історичного розвитку, закінчує Мерінг, мала наслідки, тягар яких німецький народ відчуває до цього дня¹.

Отже, ставлення Мерінга до ролі особи в історії, його полеміка проти культу осіб і героїв свідчили, що Мерінг вже далеко відійшов від поглядів буржуазної ідеалістичної історіографії. Правда, у статті «Про великих людей» Мерінг ще не ставив за мету показати Лютера широко й багатопланово на фоні складної і суперечливої епохи Реформації. Лютер тут—скоріше схема, яка ілюструє ряд загальних положень, ніж конкретна історична особа. Ця схема «оживала» у наступних роботах Мерінга. У 1889 році, коли буржуазна преса зняла небувалий галас навколо підготовки до трьохсот'ятидесятирічного ювілею Реформації, у Бранденбурзькій марці, проголошуючи Реформацію справою Гогенцоллернів, натхненних на цей «великий крок» ідеями Лютера, з'являється робота Мерінга «Гогенцоллерни і Реформація»². Вона цікава перш за все тим, що у ній Мерінг рішуче пориває з теологічними концепціями Реформації, які перекручували справжній зміст історичних подій.

Якщо у ряді ранніх творів Мерінга ще відчувалася його залежність від поглядів традиційної історіографії і його критика положень протестантських і католицьких істориків була ще не досить послідовною, то в «Гогенцоллернах і Реформації» Мерінг виходив з того, що буржуазія Німеччини перетворилася в реакційний клас, а наука і вчені, що нахвалювали своєю неупередженістю, насправді служили буржуазному суспільству. Мерінг підкреслював, що історія Реформації тісно і нерозривно зв'язана з тими питаннями, які хвилювали його сучасників³. Він вважає, що саме тому протестантські історики намагалися поширити далекі від істини уявлення про те, як «римська церква поступово зіпсувала християнське вчення»; потім з'явилася «дорога божа людина» (тобто Лютер — Ю.Г.) і з біблією в руках відновила «чисте вчення», після чого до нього пристали всі «добрі і розумні», тоді коли «дурні і погані» намагалися знищити віруючих нової церкви вогнем і мечем»⁴.

Далекі, на думку Мерінга, від наукової об'єктивності і католицькі дослідники, які із спритністю адвокатів доводили,

¹ F. Mehring. Über die falsche und wahre geschichtsschreibung. Thomas Höhle, вказ. твір, стор. 251.

² F. Mehring. Die Hohenzollern und die Reformation. Див. F. Mehring. Gesammelte Schriften, Bd. III, B. 1930.

³ Там же, стор. 149.

⁴ Там же, стор. 150.

ніби Німеччина наприкінці XV ст. переживала епоху найвищого розквіту, яка потім внаслідок церковного розколу, викликаного злою волею «поганих людей», змінилася епохою невігластва і злиднів¹.

Аналізуючи погляди цих вічно ворогуючих між собою класів, Мерінг приходить до висновку, що вони, відрізняючись багато в чому, збігаються тільки у визнанні Реформації релігійним рухом, бо це дуже вигідно пануючим класам, які не можуть сприймати правду про Реформацію без того, щоб не відчувати, як хитається ґрунт під їх ногами².

На противагу ідеологам буржуазії Мерінг намагається показати земні мотиви діяльності правителів і справжні причини виступу Лютера. Він виходить з того, що Реформація була не релігійним, а соціально-політичним рухом³, що не релігійний розкол спричинив роздрібленість Германії, а навпаки.

Звертаючи увагу на виступ Лютера з «95 тезами» у 1517 році, Мерінг показує, що в цьому окремо взятому факті не було нічого такого, що дало б підставу оголосити його пізніше «всесвітньоісторичною подією».

Виступ монаха з тезами для обговорення на богословському диспуті, звичайна для того часу подія, став, на думку Мерінга, зовнішнім вихідним пунктом Реформації тому, що мав економічну основу⁴.

Правда, розвиваючи цю думку, автор надто спрощено застосовує тут марксистське положення про залежність ідеологічних систем від економіки.

У «Гогенцоллернах і Реформації» Лютер зображений лише у зв'язку з ходом Реформації у Бранденбурзькій марці.

Тому більший інтерес для нас становлять дві наступні роботи «Легенда про Лессінга»⁵ і «Густав Адольф»⁶, де погляди Мерінга на Реформацію і характеристика Лютера виступають у найбільш повній і завершеній формі.

У цих роботах знаменний передусім вже сам підхід Мерінга до зображення Лютера. Відомо, що соціальне обличчя Лютера протягом його життя зазнало ряду змін: за походженням він селянин, потім — студент університету, монах, професор теології. Спираючись на ці зовнішні штрихи біографії Лютера, деякі дослідники намагалися шляхом всіляких психологічних екскурсів пояснити його світогляд і спонукальні мотиви діяльності.

¹ F. Mehring. Hohenzollern und die Reformation, стор. 150—151.

² Там же, стор. 150.

³ Там же, стор. 151.

⁴ Там же, стор. 164.

⁵ Ф. Меринг. Легенда о Лессинге. — В кн.: Ф. Меринг. Литературно-критические статьи, т. 1, М.—Л., 1934.

⁶ F. Mehring. Gustav Adolf. Ein Fürstenspiegel zu Lehr und Nutzen der deutschen Arbeiter., Див. F. Mehring. Gesammelte Schriften, Bd. V. В. 1964.

Так, К. Каутський, аналізуючи причини популярності Лютера в перші роки Реформації, зазначав, що Лютер став центром реформаційного руху не внаслідок своїх надзвичайних талантів або виключної сміливості, а тільки тому, що, як агітатор, він поєднував у собі рідкісні властивості: «у докторі і професорі теології не зник син мужика»¹.

Мерінг же, залишаючи осторонь генетичну надійність Лютера як щось другорядне, головну увагу приділяє Лютеру як особі, що втілила в собі найбільш гострі з тих суперечностей, котрі тільки знала німецька історія XVI століття².

Лютер і його вчення охарактеризовані Мерінгом у зв'язку з особливостями епохи переходу від феодалізму до капіталізму, яка значною мірою визначила революційні і реакційні сторони вчення і діяльності Лютера.

У роботі «Густав Адольф» Мерінг робить спробу дати періодизацію історії Реформації. Ми зупинимось на його характеристиці першого і другого етапів Реформації, тісно пов'язаних з діяльністю Лютера.

Мерінг вважає, що основний зміст першого періоду, який, на його думку, завершується поразкою селянської війни у 1525 році, становлять повалення римського панування, в чому були зацікавлені всі класи, і спроби окремих класів утворити національну державу³.

На думку Мерінга, протестантизм у цей час виступає як релігійна ідеологія революційної буржуазії⁴.

Капіталізм, що зароджувався, не міг подолати феодалізму, не перемігши ідеології середньовічного католицизму: щоб справитися з князями, міста мали покінчити з попами⁵. Мерінг підкреслює, що Лютер брав найактивнішу участь у широкому суспільному рухові перших років Реформації.

За свої твори, говорить Мерінг, Лютер був би засуджений, за сучасним карним правом, на кілька століть ув'язнення і кілька десятиріч каторги⁶.

Причину ж того, що революційний рух проти світової держави середньовіччя перетворився в Германії на жалюгідну реакцію, Мерінг вбачає у боротьбі економічних інтересів між різними частинами країни, яка спричинила занепад німецьких міст, половинчасту і двозначну позицію⁷.

¹ К. Каутский. Предшественники новейшего социализма, т. II, М., 1920, стор. 17.

² F. Mehring. Gustav Adolf..., стор. 316.

³ Ф. Меринг. Легенда о Лессинге, стор. 178.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ F. Mehring. Gustav Adolf..., стор. 316.

⁷ Ф. Меринг. Легенда о Лессинге, стор. 175 — 176.

Мерінг вважає, що поразка Селянської війни остаточно змінила характер лютеранства, «зламала хребет» реформаційному рухові, зробила впливових князів господарями становища. «Тільки тоді, коли революційна пожежа згасла в крові селян, приступили князі до «реформування», тобто оголосили себе єпископами церков своєї округи; з допомогою своїх придворних проповідників перетворили лютеранство в релігію тупоумного вірнопідданства, і перш за все захопили багате церковне майно»¹.

Сварки князів навколо розподілу церковного майна, що прикривалися богословськими суперечками про церковні догми, і становлять, на думку Мерінга, основний зміст другого періоду Реформації, завершенням якого він вважає Аугсбурзький релігійний мир 1555 року².

Коротко говорить він про зміни, яких з часом зазнала лютеранська ортодоксія: «Вона нестримно падала: великі світила церкви давно замовкли, і жалюгідні уми, що розігрували з себе роль спадкоємців Лютера, з тим більшим розпачем хапалися за букву Біблії, чим сильніше хитався ґрунт під їх ногами»³.

Значне місце у «Легенді про Лессінга» і «Густаві Адольфі» займає порівняльна характеристика Лютера і Кальвіна⁴.

Мерінг спростовує погляди ідеалістичної буржуазної історіографії, яка бачила в них тільки різновидів двох типів великих людей.

Він показує, що і вчення Кальвіна про абсолютне приречення, і вчення Лютера про виправдання вірою були відображенням процесу витіснення відживаючих феодальних відносин капіталістичним способом виробництва, що саме формувався.

Відмінність між ними Мерінг бачить у тому, що в кальвінізмі перемогли економічно розвинуті елементи буржуазії, а в лютеранстві — її напіврозвинуті елементи⁵.

Якщо порівняти «Легенду про Лессінга» і «Густава Адольфа» з більш пізньою роботою «Історія Німеччини з кінця середніх віків»⁶, то зразу ж помітна різюча невідповідність характеристик Лютера, представлених у них.

В «Історії Германії»... немає майже ні слова про початковий революційний характер протестантизму, про класову зумовленість вчення Лютера, про еволюцію його поглядів.

Мерінг повторює у ній вже згадане нами положення К. Каутського про Лютера — «сина мужика» і Лютера — «професора»⁷.

¹ F. Mehring. Gustav Adolf..., стор. 317.

² Там же, стор. 316.

³ Ф. Меринг. Легенда о Лессинге, стор. 429.

⁴ Про це див. також: F. Mehring. Calvin und Luther. В кн.: F. Mehring. Gesammelte Schriften, Bd. V, B. 1964.

⁵ Ф. Меринг. Легенда о Лессинге, стор. 174 — 175.

⁶ F. Mehring. Deutsche Geschichte vom Ausgange des Mittelalters. Див. F. Mehring. Gesammelte Schriften, Bd. V, B. 1964.

⁷ Там же, стор. 34.

Лютер змальований як особа, що розумом не виділялася серед сучасників. Майже повністю заперечується його роль у поширенні реформаційного руху: «Рух, якому Лютер поза своєю волею дав поштовх, гнав його далі й далі. Скоріше рух тягнув Лютера за собою, ніж Лютер вів його»¹.

Особливу увагу звертає Мерінг на реакційні сторони вчення і діяльності Лютера.

Чим же можна пояснити таку однобічність і спрощеність характеристики Лютера?

Частково тим, що «Історія Німеччини» виникла з лекцій, де Мерінг не ставив за мету висувати будь-які нові положення.

Можна згадати про недолік методу Мерінга, який полягав у тому, що зміст ідеологічних явищ він нерідко розглядав, як просте відображення матеріальних відносин, не беручи до уваги проміжних ланок.

Однак головну причину ми схильні бачити в тому, що Мерінга не можна віднести до касти кабінетних вчених, що в даному випадку Мерінг — публіцист брав гору над Мерінгом—істориком.

Не слід забувати й про те, що за умов розквіту шовінізму в Німеччині в обстановці реакційної політики, що її проводили в усіх галузях суспільного життя, ім'я і вчення Лютера використовувалися реакційними класами для обґрунтування панування Пруссії, утвердження духу націоналізму і вірнопідданства.

У вступі до книги з примітною назвою: «Від Лютера до Бісмарка», яка містить біографії дванадцяти «великих людей» Німеччини, говориться: «Провідною думкою цих дванадцяти лекцій було показати, як складався хід німецької історії за останні чотири століття і чому нарешті виникла могутня Німецька імперія під проводом Пруссії»².

Подібна «історична література» заповнила в кінці XIX — на початку XX ст. книжковий ринок, маючи на меті отруїти свідомість народних мас і відвернути їх від боротьби за своє соціальне визволення.

Ось чому Мерінг у статті «Полюс, що перебуває у спокої»³, написаній у зв'язку з черговою ювілейною промовою кайзера на релігійних торжествах у Віттенберзі, особливо підкреслював, що соціальне значення вчення Лютера належить минулому, що вірнопідданство, яке імператор оголосив найціннішою спадщиною Лютера, вже давно поховано поряд з іншими дивовижними рідкостями на смітнику історії⁴.

Ось чому в «Історії Німеччини» Мерінг звертав особливу ува-

¹ F. Mehring. Deutsche Geschichte vom Ausgange des Mittelalters. Див. F. Mehring. Gesammelte Schriften, Bd. V, B. 1964, стор. 34.

² Ottocal Weber. Von Luther zu Bismark, Leipzig, 1906, стор. 1.

³ F. Mehring. Ein ruhender Pol., F. Mehring. Gesammelte. Schriften. Bd., XII, B., 1963.

⁴ Там же, стор. 24.

гу на реакційні сторони вчення Лютера. За умов сучасної Мерінгу Германії, коли широкого розповсюдження набули корисливі вузькокласові ідеї, коли буржуазні ідеологи «отруїли колодязь, з якого п'є спраглий народ... звели наклепи на мислителів... заткнули роти борцям... поширили повсюдно у духовному світі чуму низькопоклонного напряму думок»¹ — всяка спроба кокетування з Лютером, навіть найменшого пом'якшення або виправдання його суперечностей здавалася Мерінгу неминучою поступкою панівним класом.

На закінчення нам здається доречним навести уривок з листа Ф. Енгельса К. Каутському від 1 лютого 1892 р.: «Цими днями, — писав Ф. Енгельс, — мені спало на думку, що дослідження про Лютера... було б дуже потрібною роботою. По-перше, було б дуже своєчасним викрити як протестантську легенду, так і ту вузьколобу боротьбу католицизму проти неї, яку веде Янсен... і просто необхідно показати з нашої точки зору, до якої міри Реформація була буржуазним рухом»².

Ф. Мерінг не був професіональним істориком. Він не створив великих робіт про Лютера. Для цього у нього не було часу, не було достатнього матеріалу, бо архіви для соціал-демократів у той час були закриті.

Однак майже всі основні моменти, підкреслені в листі Енгельса, дістали у його роботах належне висвітлення.

Мерінг був одним із небагатьох у Німеччині кінця ХІХ — початку ХХ століття, хто засвоїв і поширив ідеї марксизму і творчо застосував метод історичного матеріалізму в конкретних дослідженнях.

Піддаючи критиці культ «героїв», Мерінг виступав за звільнення народних мас від помилкових ілюзій, поширюваних буржуазними ідеологами.

Викриваючи протестантську і католицьку легенди, він сприяв витісненню теології з історичних досліджень.

Показуючи Лютера як продукт складної і суперечливої епохи, аналізуючи прогресивні і реакційні сторони його вчення і діяльності, еволюцію його поглядів, Мерінг набагато перевершив буржуазну історіографію свого часу і мав помітний вплив на наступні покоління дослідників марксистів.

«ГЕОГРАФІЯ» СТРАБОНА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ БОСПОРУ

В. О. Латишева

Серед літературних джерел про Північне Причорномор'я особливе місце належить «Географії» Страбона. Це колосаль-

¹ F. Mehring. Ein ruhender Pol., F. Mehring. Gesammelte Schriften, Bd. XII, В., 1963, стор. 25.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 217.

ний твір¹, у якому дається опис всієї ойкумени від Іспанії на заході до Індії на сході та від Борисфена на півночі до Єгипту і Лівії на півдні. Території Боспорського царства і сусідніх з ним племен присвячені розділи у двох книгах цього великого твору — сьомій та одинадцятій.

Визначаючи загальний характер повідомлень Страбона відносно Боспору, слід мати на увазі, що тут ми не знайдемо ні докладної політичної історії, ні аналізу економіки. Відповідно до замислу всього твору в центрі уваги свідчення географічні. Автор детально описує берегову лінію, намагаючись не забути навіть найменшого вигину: він перелічує всі миси, півострівки, наводить їх розміри, вказує річки та озера, затоки та протоки, називає всі населені пункти, великі й малі, відстань між ними та від всіляких орієнтирів, намагаючись можливо точніше визначити їх місце знаходження. На свідченнях такого типу побудований весь виклад.

Проте цими даними не вичерпується зміст розглядуваних розділів. Досить часто Страбон перериває географічний опис, щоб дати етнографічні подробиці або короткі історичні довідки. Такі повідомлення, найбільш цікаві для нас, на жаль, не є головними для автора. Вони порушуються лише мимохідь, тому мають характер або випадково кинутих фраз або невеликих відступів від основної теми — географічного опису місцевості. При такому викладі важко сподіватись на будь-яку систематичність у подачі історичного та етнографічного матеріалу, а також на глибину та докладність його висвітлення.

Звертає на себе увагу ще одна особливість. Незважаючи на безсистемність історико-етнографічних свідчень, які наче випадково розсіяні по всіх частинах «Географії», у їх підборі, між іншим, можливо простежити певну спрямованість. Свідчення, як правило, стосуються взаємовідносин Боспору з сусідніми племенами або є суцільно практичними спостереженнями, які можуть стати в пригоді купцеві, торговцеві, мореплавцеві.

При описі, наприклад, Кримського півострова та Меотиди Страбон часто відхиляється від головної теми для того, щоб повідомити про сусідні з Боспором племена. Що ж при цьому більш за все цікавить стародавнього автора? Як правило, Страбон дає приблизну локалізацію цих племен, а потім звертає увагу на їх войовничість, особливості воєнного побуту, характер взаємовідносин з правителями Боспору або полководцями Мітрідата. Так, згадавши про роксолан, Страбон² пише, що жили вони на рівнині між Ганаїсом та Борисфеном, відрізнялись войовничістю, воювали з полководцями Мітрідата Євпатора, допомагали скіфському цареві Палаку.

¹ Страбон. География в 17 книгах. Перевод Г. А. Стратановского, М., 1964.

² Strabo, VII, 3, 17.

Говорячи про скіфів¹, Страбон звертає увагу на серйозну небезпеку, яку становили ці племена, знаходячись «під владою Скілура та його синів на чолі з Палаком». Херсонес, що його «розоряли варвари», був примушений шукати заступництва та допомоги у Мітрідата Євпатора. Останній, за словами Страбона, готувався «до походу на римлян» і тому охоче вступив у боротьбу з скіфами, підкорив їх і в той же час став володарем Боспору. У другому місці Страбон додає², що боспорський правитель Перісад передав свою владу Мітрідатові, тому що «не мав більше сили протистояти варварам, які вимагали данини більше, ніж раніше...». Племена, які воювали із-за данини, Страбон розташовує вище перешийка і називає їх номадами³. З цього ж повідомлення Страбона ми дізнаємося про будову боспорським правителем Асандром стіни з баштами, внаслідок чого Боспор настільки зміцнів, що не платив данини номадам.

Подібні свідчення наводить Страбон і про меотів⁴. За даними античного автора, меоти поділялись на багато племен, з яких одні підпорядковувались володарям Боспору, інші — правителям Танаїсу. Інколи то один, то другий народ відпадав від них. Відомості Страбона дозволяють уявити, як жорстоко придушувались спроби деяких меотських племен вийти із покори. Так, Фарнак одного разу затопив землю дандаріїв, пустивши води Кубані через якесь старе русло. Страбон додає, що за часів Фарнака, а також наступних боспорських царів — Асандра та Полемона — Боспор володів землями до Танаїсу.

Показові також відомості Страбона про аорсів та сіраків. Ці племена мешкали по Танаїсу та Ахардею⁵, мали великі простори, панували над більшою частиною Каспійського узбережжя. З тексту випливає, що боспорські правителі інколи звертались за допомогою до названих племен. Так, Фарнакові сіраки постачили 20 тис. вершників, а аорси — навіть 200 тисяч.

Характерно, що серед етнографічних даних Страбона ми не знайдемо ні яскравих побутових картин, ні докладного опису звичаїв, обрядів, вірувань місцевих племен. Свідчення Страбона зводяться, головним чином, до зовнішньополітичних взаємовідносин між цими племенами та Боспором, тобто вони групуються навколо тих питань, які могли б зацікавити скоріше правителя, ніж вченого.

Інша група історико-етнографічних відомостей Страбона відносно Північного Причорномор'я розрахована, головним чином, на купців, торгівців та мореплавців. Наприклад, говорячи про річки, затоки, протоки, Страбон звертає увагу на їх судно-

¹ Strabo, VII, 4, 3.

² Strabo, VII, 4, 4.

³ Strabo, VII, 4, 5.

⁴ Strabo, XI, 2, 11.

⁵ Strabo, XI, 5, 8.

плавність¹, при переліку населених пунктів відмічає наявність зручних гаваней², суворість клімату на Боспорі доводить на прикладах, цікавих з точки зору особливостей господарства — виявляється, що виноградна лоза на Боспорі дає плоди, але на зиму її необхідно засипати землею³, а риба в замерзаючій воді «ловиться так званою гангамою, особливо ж осетри, які за величиною майже дорівнюються дельфінам»⁴. Говорячи про ґрунти Кримського півострова, Страбон звертає увагу на їх виключну родючість: «земля, зорана, як доведеться», дає високий врожай⁵. Автор підкреслює значення хлібного експорту для Боспору, порівнює його з вивозом солоної риби із Меотиди і тут же говорить про розмір данини, яку платив весь цей район Мітрідатові⁶. Описуючи узбережжя Меотиди, Страбон відмічає «місця ловлі риби, яка призначалась для засолу», риболовні стоянки⁷. Танаїс його цікавить, головним чином, як найбільш значний варварський емпорій, як загальний торговий центр для кочовників та купців із Боспору⁸.

Особливість, яка відзначена вище, у підборі та висвітленні історико-етнографічного матеріалу, не випадкова. Вона є відображенням характерних для римської епохи уявлень про мету та завдання науки взагалі і географії зокрема. Нова епоха потребувала практично корисних наук. Страбон, згідно з пануючими тоді уявленнями, вважав, що географія повинна займатись не абстрактними теоретичними питаннями, а давати матеріали, необхідні та корисні для правителів, полководців, державних осіб. Іншими словами, автор «Географії» при написанні своєї праці мав на увазі «державні інтереси та користь народу»⁹. Звідси випливає і загальний характер повідомлень Страбона.

Слід відзначити, що в джерелознавчій літературі про Страбона, досить численній як у нас, так і за кордоном, цього античного автора нерідко обвинувачують у надмірному практицизмі¹⁰, у відсутності почуття художнього стилю та форми¹¹. Страбону закидають також необґрунтованість критики таких загальновідомих авторитетів давності як Ератосфен¹² і Посідоній¹³, недо-

¹ Strabo, VII, 4, 1.

² Strabo, VII, 4, 4.

³ Strabo, VII, 3, 18; II, 1, 16.

⁴ Strabo, VII, 3, 18.

⁵ Strabo, VII, 4, 6.

⁶ Strabo, VII, 4, 6.

⁷ Strabo, XI, 2, 7.

⁸ Strabo, XI, 2, 3.

⁹ Strabo, I, 1, 22.

¹⁰ Ф. Ф. Мищенко. Страбон. ЭСБ — Е, т. 62, 1901, ст. 718—720; ВДИ, 1947, № 4, Г. А. Стратановский. Страбон и его «География». Приложение к кн. Страбон. География. М., 1964, стр. 778.

¹¹ M. Dubois. Examen de la Geographie de Strabon. Paris, 1891, стор. 382 та ін.

¹² Strabo, II, 1, 41; II, 5, 1.

¹³ Strabo, II, 2, 1, II, 3, 8.

сконалість засобів полеміки¹ з своїми великими попередниками, серйозну від них залежність² і т. ін.

Страбон дійсно поступався глибиною Ерастофену, а стилем — витонченому Посідонію. Але ж його «Географія» — це єдиний географічний твір давності, який зберігся майже повністю. Без Страбона нам було б важко судити не тільки про заслуги Ерастофена та Посідонія, але і про досягнення всієї елліністичної історіографії. Твір Страбона увібрав у себе багату за змістом елліністичну літературу, яка не збереглась, і вже в цьому полягає вартість «Географії».

Крім того, для нас важливо не стільки те місце, котре посідає Страбон, як дослідник серед інших вчених давності, скільки загальна сума фактичного матеріалу, який можна у нього знайти відносно Північного Причорномор'я, а також ступінь його вірогідності.

Щодо кількості фактичного матеріалу, то «Географія» Страбона, незважаючи на вказані вище недоліки, містить найбільш докладний для даної епохи опис Кримського півострова, Боспору та Меотіди. Страбон є єдиним свідком багатьох фактів, що стосуються нашого Півдня. У тих же випадках, коли є змога порівняти дані Страбона з іншими паралельними джерелами, ми переконуємося і в сумлінності цього античного автора, і в надійності його свідчень. Так, повідомлення Страбона про існування скіфської небезпеки для Херсонеса та Боспору, про боротьбу проти скіфів Мітрідата Євпатора, про наслідки цієї боротьби підтверджуються херсонеським декретом на честь Діофанта³, полководця Мітрідата Євпатора. Свідчення Страбона про родючість боспорської землі, про розміри та значення хлібної торгівлі підтверджуються неодноразовими згадками про це у інших авторів⁴, а також різноманітним археологічним матеріалом⁵. У повній відповідності з даними археології знаходиться і повідомлення Страбона про торгове значення Танаїсу.

Вияснення ступеня вірогідності свідчень Страбона пов'язане з іншим не менш важливим питанням про джерела Страбона та характер їх використання. При розв'язанні цього питання дослідники виходять перш за все з того, що говорить з цього

¹ R. E. Strabon, ст. 98.

² W. Aly. Strabon von Amaseia Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographica. Bonn, 1957, стор. 397.

³ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. Л., 1925, стор. 42.

⁴ Herod., IV, 53; VII, 147; Demosth. ad V. Lept., 32.

⁵ В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Мирмекия и Тиритаки, археологические разведки на Керченском полуострове в 1937—1939 гг. — ВДИ, 1940, № 3—4, стор. 306 та ін. рис. 7; Його ж. Некоторые итоги раскопок Тиритаки Мирмекия — ВДИ, 1947, № 3, стор. 192, рис. 2. М. А. Наливкина. Терракоты Мирмекия и Тиритаки (из раскопок 1933—1940). МИА, № 25, 1952, стор. 329 та ін. М. М. Кобылина. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории. М., 1961, стор. 26 та ін., табл. 1, 2; II, 1, 2, 3; А. Н. Зограф. Античные монеты. — МИА, № 16, 1951, стор. 195. И. Т. Круглико-

приводу сам Страбон, який мав «похвальну звичку досить часто називати свої джерела»¹. Уже один перелік авторів, на яких посилається Страбон, — Метродор із Скепсису², Аполлонід³, Гіпсікрат⁴, Посідоній⁵, Феофан⁶, Артемідор⁷, Ерастофен⁸, так звані *οι τα Μιθριδάτκα συγγραφευτες*⁹ — дозволяє зробити висновок про знайомство Страбона з численною кількістю географічної та історичної літератури елліністичного часу. Цей перелік свідчить також і про те, що в основі твору Страбона лежать різні за своїм характером джерела. Таким чином, текстом стародавнього географа не можна користуватись механічно, без врахування того, кому належить думка, наведена у кожному окремому випадку¹⁰.

Складна та трудомістка робота по виявленню джерел, що ними користувався Страбон, з'ясуванню характеру їх використання та ступені залежності від них Страбона ведеться протягом століть як у нас, так і за кордоном колективними зусиллями істориків та філологів. Досягнуті певні позитивні наслідки, хоч у розв'язанні проблеми в цілому залишається багато спірного і неясного.

Відзначимо основне, чого досягли вчені у цій галузі. Тепер загально визнано, що в основі географічного опису узбережжя Північного та Східного Понту лежить перипл Артемідора з Ефесу, географа-спеціаліста ератосфенівської школи, який жив наприкінці II ст. до н. е. Що стосується джерел для історико-етнографічних екскурсів Страбона, найбільш цікавих для нас, то в даному випадку погляди дослідників істотно розходяться. Якщо Нейманн, Фабріціус, Арнольд вважають головним консультантом Страбона з цих питань Феофана із Мітілени¹¹, то, на думку Якобі¹², Страбон запозичив у цього автора лише окремі спостереження. З точки зору Дюбуа, в основі історико-етнографічного опису Меотиди та Кавказу лежать твори істориків Мітрідата, серед яких цей автор особливо виділяє Метродора із

в а. Железные сельскохозяйственные орудия Боспора, в III в. н. э. — СА 1959, № 3, стор. 137 та ін.

¹ М. И. Ростовцев. Страбон как источник для истории Боспора. Сб. статей в честь проф. В. П. Бузескула. Харьков. 1914, стор. 368.

² Strabo, XI, 5, 1; XIII, 1, 55. Посилання на цього та інших авторів наводяться лише по тих розділах, які пов'язані з Боспором.

³ Strabo, VII, 4, 3; XI, 13, 2; XI, 14, 4.

⁴ Strabo, VII, 4, 6; XI, 5, 1.

⁵ Strabo, VII, 4, 5; XI, 1, 6.

⁶ Strabo, XI, 5, 1.

⁷ Strabo, XI, 2, 14.

⁸ Strabo, VII, 1, 16; VII, 3, 18; XI, 2, 15.

⁹ Strabo, XI, 2, 14.

¹⁰ М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. 1925, стор. 42.

¹¹ C. Fr. Arnold. Untersuchungen über Theophanes von Mitylene und Posidonius von Areama. Leipzig, 1884; W. Fabricius. Theophanes von Mitylene und Quintus Dellius als Quellen der Geographie des Strabon. 1888.

¹² FHG, IIC, № 188, стор. 614.

Скепсису, а потім Посідонія¹. Ще одне пропонує М. І. Ростовцев. Серед істориків Мітрідата він віддає перевагу Гіпсікрату².

В роботах названих вище дослідників висловлено чимало цікавих спостережень. Разом з тим спроба цих дослідників вивести всі дані Страбона з одного якогось джерела нам уявляється односторонньою. Така позиція особливо виразно виявилась у перших коментаторів Страбона (Неймана, Фабріціус, Арнольда), що, мабуть, було пов'язане з труднощами початкового періоду дослідження: робота з джерелознавчого аналізу тексту Страбона починалась з виявлення залежності стародавнього географа від кожного окремого джерела. У процесі цієї складної роботи захоплення одним якимось джерелом було неминучим та закономірним явищем.

Нині з'явилась можливість врахувати і узагальнити позитивні наслідки, які були нагромаджені у цій галузі протягом кількох десятків років і подолати односторонність старих досліджень. Так, наприклад, у роботі В. Алі³, яка вийшла у 1957 р., визначається, що для опису узбережжя Понта (кн. XI) Страбон використав перипл Артемідора Ефесьського, а для внутрішніх областей — і Феофана Мітіленського, і Гіпсікрата із Аліса, і Метродора із Скепсіса. Залежність Страбона від багатьох джерел визначає і А. І. Болтунова⁴: на думку цього автора, загальний опис країн Понту взятий у Ератосфена, географічні свідчення запозичені не лише у Артемідора, а й у істориків Мітрідата, в основі історико-етнографічних довідок лежать твори і Феофана, і Гіпсікрата, і Посідонія.

Визнаючи велику роль названих джерел у висвітленні Страбоном таких областей як Північне Причорномор'я, важко разом з тим погодитись з М. Ростовцевим, що обізнаність Страбона відносно цієї місцевості була виключно літературною⁵. У нас дійсно немає підстав стверджувати протилежне, однак не можна зовсім не враховувати той факт, що Страбон був родом з Понту⁶, а значить, добре знав багато понтійських міст⁷; відомо, що Страбон особисто відвідав Вірменію⁸. Якщо зважити на територіальну близькість цих районів до Боспору, а також на існу-

¹ M. Dubois. Examen de la... стор. 382.

² М. І. Ростовцев. Страбон как источник для истории Боспора Сб. статей в честь проф. В. П. Бузескула. 1914, стор. 379—380.

³ W. Aly. Ук. соч., стор. 86, 91, 101.

⁴ А. І. Болтунова. Описание Иберии в «Географии» Страбона. ВДИ, 1947, № 4; стор. 148—149.

⁵ М. І. Ростовцев. Страбон как источник... стор. 368.

⁶ Strabo, XII, 3, 39.

⁷ Strabo, XII, 2, 3; XIV, 1, 42; XIII, 4, 14.

⁸ Strabo, XI, 12.

вання між ними інтенсивних економічних та політичних зв'язків¹, то можна не без підстав припустити, що Страбон діставав деяку інформацію про Боспор також від очевидців. Вказівки на це джерело можна відшукати у самому тексті Страбона. Так, наприклад, описуючи Кримське узбережжя, Страбон посилається на мореплавців², які розповідали, що вони бачили, пропливаючи через протоку. У тексті є й інші свідчення, які дозволяють зробити висновок, що Страбон користувався не лише літературними джерелами. Показові з цього приводу історичні екскурси Страбона, що доводяться нерідко до часів життя самого автора. Так, повідомивши, що Херсонес раніше був самостійним, а потім під натиском варварів, звернувся за допомогою до Мітрідата Євпатора, Страбон додає: «з того часу і досі (підкреслено мною — В. У.) місто херсонесців підкорено володарям Боспора»³. Страбон часто говорить про сучасні для нього події: «нещодавно — сповіщає він, — цар Полемон розруйнував його (Танаїс — В. У.) за непокору»⁴. Страбон знає і наступні події. Він говорить про смерть Полемона, який «закінчив життя серед т. зв. артургіан»⁵. Це трапилось, на думку більшості дослідників, у 8 р. до н. е.⁶, але і ця дата не є *terminus post quem* для подій, про які сповіщає Страбон. Стародавній автор знає долю Піфодориди⁷, удови Полемона, «жінки мудрої, здатної керувати державними справами». Виявляється, що після смерті Полемона вона «одружилась з Архелаєм і жила з ним до його кончини», тобто до 17 р. н. е. «Зараз вона вдова», — робить висновок Страбон, і керує «тібаретами та халдеями до Колхиди, Фарнакії і Трапезунда». Йй, за словами античного автора, допомагає один із її синів, а «другого нещодавно поставили царем Великої Вірменії».

Весь цей матеріал занадто свіжий для того, щоб Страбон мав змогу взяти його з творів своїх попередників. Мабуть, у даному випадку Страбон користувався іншими джерелами інформації.

Нам здається, що в обізнаності Страбона поряд з розповідями очевидців не останню роль відігравали сімейні традиції

¹ М. И. Ростовцев. Понт, Вифиния. Боспор. — РИЖ, 1917, № 1—2, стор. 117—118; В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 388, рис. 65; В. Д. Блаватский. Пантикапей. М., 1964, стор. 137 та ін., И. Б. Зеест. Экономические связи Боспорских городов. — Сб. Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., 1959, стор. 166—167.

² Strabo, VII, 4, 3.

³ Strabo, VII, 4, 2.

⁴ Strabo, XI, 2, 3.

⁵ Strabo, XI, 2, 11.

⁶ М. И. Ростовцев. Медь Динамии и Аспурга. — ИТУАК, № 54, 1918, стор. 49; В. В. Латышев. Краткий очерк истории Боспорского царства. Сб. «Повітка», 1909, стор. 101.

⁷ Strabo, XII, 3, 29; XIV, 1, 42; XI, 2, 18.

та спогади самого автора¹. Відомо, що по лінії матері Страбон належав до багатого і знатного роду, який мав значний вплив при дворі понтіїських царів. Серед своїх нащадків Страбон називає² Дорілая Тактика, досвідченого полководця при Мітрідаті Евергеті, який за свої заслуги був удостоєний «найвищих шаноб»; його племінник, теж Дорілай, виховувався разом з царем Мітрідатом Евпатором, причому, за спогадами Страбона, «цар Мітрідат, вже дорослий чоловік, відчував таку прихильність до Дорілая завдяки спільному з ним вихованню, що не тільки йому віддавав найвеличнішу пошану, але й оточив піклуванням його родичів і наказав запросити до себе рідних». Серед останніх при дворі царя знаходились прадід Страбона Лагета, його брат Стратарх, якого Страбон «довелося бачити вже дуже старим». Стратарх знав про Мітрідата та його «велику епоху» більше ніж ерудити Рима та Олександрії³, Страбон згадує і Маофена, дядька своєї матері, який був другом Мітрідата і, маючи велику милість у царя, посідав пост правителя Колхиди⁴.

Отже, маючи такий родовід, Страбон діставав обширну та різноманітну інформацію про епоху, яка нас цікавить. Сімейні спогади, традиції та особисті архіви, безсумнівно, повинні були дати Страбону багатий матеріал для його майбутніх досліджень. На жаль, до нас не дійшли «Історичні записки»⁵ Страбона, відомі нам лише за посиланням самого Страбона⁶ та Плутарха⁷. Цілком імовірно, що у цьому творі політична історія понтіїських країн, в тому числі і Боспора знайшла таке ж докладне висвітлення, яке у «Географії» набула їх перігеса та діафеса племен. Щоб уникнути повторень, Страбон обмежився у своїй «Географії» короткими історико-етнографічними довідками. Незважаючи на їх неповноту, сумарність та уривчастість, про що докладно йшла мова вище, всі ці повідомлення мають для нас велике значення як свідчення автора, добре проінформованого, а в ряді випадків і єдиного свідка подій, що відбувались на території нашого півдня.

¹ В. Ф. Смолин. К вопросу об источниках Страбона по Боспорскому царству. — ИТОИАЭ, т. III. Симферополь. 1929, стор. 69 та ін.

² Strabo, X, 4, 10.

³ Th. Reinach. Mithridate Eupator roi de Pont. Paris, 1890, стор. 437—438.

⁴ Strabo, XI, 2, 18.

⁵ Твір був продовженням «Істории» Полібія, він охоплював події з 146—31 рр. до н. е.

⁶ Strabo, I, 1, 22—23.

⁷ Plut., Luc., XXVIII.

